

UN VOCABULARI CATALÀ A LA VERSIÓ DEL *DE REGIMINE PRINCIPUM* DE GIL DE ROMA

La intenció d'aquesta meva comunicació és molt senzilla: presentar *la declaració e la explanació d'alguns vocables escurs, no usats ne acostumats comunament en nostre lenguatge* amb què es clou la versió catalana del *De regimine principum* de Gil de Roma, tot examinant les diverses qüestions que planteja un vocabulari d'aquesta mena.

Fou mossèn Josep Perarnau qui, quan estudiava els manuscrits de la Biblioteca del Seminari de Girona, em proporcionà la primera notícia d'aquest petit diccionari medieval. Em desvetllà l'interès pel seu estudi una referència, força ambigua, que en fa Jordi Rubió i Balaguer a l'article *Sobre els orígens de l'humanisme a Catalunya*.¹ (Espero que em serà tolerat d'aprofitar ara l'ocasió per a rendir un homenatge a la memòria d'aquell home insigne, el doctor Jordi Rubió, que en tantes coses ens ha estat mestre i exemple, mort quan jo acabava la redacció d'aquestes notes sobre un punt de la nostra història que ell coneixia tan bé.) Feia, doncs, força temps que tenia entre mans l'estudi d'aquest text, però no m'imaginava de poder trobar una oportunitat com aquesta per a fer-lo públic. Agraïxo, per tant, que se m'hagi permès de presentar-lo en el marc d'aquest VI Col-

1. Vegeu més endavant, nota 6.

loqui internacional de Llengua i Literatura catalanes que ens ha aplegat, justament, a Roma —la ciutat que proporcionà el cognom a l'autor del cèlebre tractat escolàstic.

0.1. Gil de Roma, més conegut pel seu nom llatí *Ægidius Romanus*,² «de la noble nissaga dels Colonna», va néixer pels volts de 1245. Molt jovenet encara, entrà en l'orde dels frares agustins i fou enviat a París on fou deixeble i col·lega de sant Tomàs (1269-1271), de qui es mostrà decidit partidari en les lluites que l'enfrontaren amb l'arquebisbe parisenc. Cal conèixer bé què suposà aquest conflicte i què són els «*odia theologica*» per entendre que sofrís un procés, on no es volgué retractar de les seves tesis aristotèliques, i que fos cridat pels seus superiors a Roma, on restà una colla d'anys. Retornat a la Sorbona el 1285, brillà com a professor —«*melior de tota villa in omnibus reputatus*»—, i ben aviat el Capítol de l'orde pren la decisió d'imposar a tots els agustins l'obligació de seguir fidelment la seva doctrina i les seves opinions.³ Serà anomenat *Doctor fundatissimus*, i el seu prestigi és comparable al dels grans mestres de l'escolàstica. L'any 1292 és elegit Superior general, i, el 1295, Bonifaci VIII el fa arquebisbe de Bourges. És notable la seva actuació en esdeveniments que defineixen la història política i

2. En català se l'ha anomenat Gil de Roma, Egidi Romà, Egidi de Roma, Egidi Colonna, etc. El que trobo incompreensible és que la GEC l'entri per Egidio Romano. Per a l'estudi de la seva obra i de la seva vida, es poden consultar: F. LAJARD, *Gilles de Rome*, dins *Histoire littéraire de la France*, t. 30 (París 1888), 421-566; N. MATTIOLI, *Studio critico sopra Egidio Romano Colonna*, «Antologia agostiniana», I (1896); G. BRUNI, *Le opere di Egidio Romano* (Firenze 1936); *Saggio bibliografico sulle opere stampate di Egidio Romano*, «Analecta augustiniana», XXIV (1961), 331-355.

3. «*Quia venerabilis magistri nostri fratris Egidii doctrina mundum universum illustrat, diffinimus et mandamus inviolabiliter observari ut opinionones, positiones et sententias scriptas et scribendas praedicti magistri nostri. omnes ordinis nostri lectores et studentes recipiant eisdem praebentes assensum et eius doctrinae omni qua poterunt sollicitudine, ut et ipsi illuminati, alios illuminare possint, sicut seduli defensores.*» (*Acta cap. gen. Florentiae an. 1287*, «Analecta augustiniana», II (1907-1908), 275).

religiosa d'Europa a començaments del tres-cents: el conflicte entre el papat i la monarquia francesa, la dissolució dels temples, la condemna de Peire Joan Olieu, etc. Mor a Avinyó el 22 de desembre de 1316.

L'obra de Gil de Roma és molt extensa. En una classificació recent dels seus escrits, se n'indiquen 8 de dialèctica, 24 de filosofia, 8 de Sagrada Escripura i 40 de teologia. D'entre aquestes obres, cap no tingué un èxit tan gran com el *De regimine principum* (1280). És un tractat que li encomanà Felip l'Ardit per a l'educació del seu fill, Felip el Bell. Conegué una extraordinària difusió, tal com ho proven els dos centenars de manuscrits medievals del text llatí que encara es conserven. Ja al cap de dos anys se'n feia una traducció al francès, el 1288 a l'italià, i al llarg del segle XIV veurem aparèixer versions en altres llengües. En un recompte, certament incomplet, s'enregistren 16 manuscrits en francès, 8 en italià, 9 en castellà, 4 en alemany, 1 en català, 2 en hebreu, etc. De l'original llatí, se n'han fet 9 edicions, des de 1475 fins a 1617.⁴

0.2. Acabo de dir que l'elenc de Gerardo Bruni és incomplet. En tenim la prova en el fet que, mentre només indica l'existència d'un manuscrit en català, nosaltres en coneixem tres:

S: de la Biblioteca del Seminari de Girona (Ms. 10), de l'any 1407;

C: de la biblioteca de Catalunya (Ms. 739), de l'any 1411;

E: de la Biblioteca d'El Escorial (Ms. R.I. 8), de l'any 1430, circa.

No entra pas en el meu projecte de ponència oferir una descripció minuciosa d'aquests manuscrits. Això correspon de fer-ho a qui ens en proporcioni —i tant de bo que sigui ben aviat— una acurada edició.

De l'existència d'aquesta versió manuscrita, ens en donen testimoni un inventari de 1423 i un altre de 1459.⁵

4. G. BRUNI, obres citades a la nota 2.

5. JOSEP M. MADURELL I MARIMON, *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474)* (Barcelona 1974), 49 i 80.

La traducció catalana del *Regiment de prínceps* se'ns conserva encara en dues magnífiques edicions incunables. La primera és de 1480 i fou impresa *en la insigne ciutat de Barcelona per mestre Nicolau Spindeler empremtador a despeses del venerable en Johan Ça Coma venedor de llibres, emendat e corregit per lo reverend mestre Aleix, regint les scoles en dita ciutat, lo segon dia de novembre. Any M.CCCC.LXXX*. La segona és de l'any 1498 i fou també impresa a Barcelona *per Joan Luschner, empremtador. A despeses del honorable Franch Ferber mercader Alemany. Emendat e corregit per lo Reverend mestre Aleix, regint les scoles en dita ciutat. A XXII de octubre. Any M.CCCC.XCVIII*.

Aquestes edicions, però, presenten una novetat important en relació amb el text manuscrit: no reproduïxen *la declaració e explanació de vocables escurs* que estudiem en aquesta ponència i, en canvi, s'hi han incorporat unes glosses, al final de cada capítol, que no tenen, però, un caràcter lexicològic sinó que són unes explicacions, pròpies d'un manual escolàstic, d'alguns termes o expressions.⁶ (Encara que sigui entre parèntesis no puc deixar de fer-me una pregunta: és que, a finals del segle xv, aquells mots que cent anys abans eren *escurs, no usats ne acostumats en nostre lenguatge* havien perdut el seu caràcter de neologismes escandalosos i, per tant, es jutjava supèrflua l'edició del vocabulari que, en la versió manuscrita, s'havia considerat indispensable?)

6. He parlat al començament d'una referència ambigua de Jordi Rubió. Ell diu, en efecte: «És ben digne de notar que el traductor del *De regimine principum* d'Egidi Colonna al català (estampat a Barcelona el 1480) va creure necessari d'afegir a la fi de cada capítol un vocabulari de mots obscurs, *no usats ne acostumats en nostre lenguatge*» (JORDI RUBIÓ, *Sobre els orígens de l'humanisme a Catalunya*, dins *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència* (Barcelona 1964), 18). També es confon Zarco Cuevas quan escriu: «Las ediciones llevan al final de cada capítulo las glosas correspondientes y éste [el manuscrit E] las tiene reunidas al final en forma de diccionario» (J. ZARCO CUEVAS, *Catálogo de los manuscritos catalanes, valencianos, gallegos y portugueses de la Biblioteca Nacional* (Madrid 1931)).

Ara ens tocaria de dir unes paraules sobre la data i l'autor d'aquesta traducció catalana de l'obra de Gil de Roma. Em sap molt greu haver de confessar que no estic en condicions d'afegir res de nou a allò que ja sap tothom.

La primera notícia que en tenim ens ve d'una carta de Joan I al comte d'Urgell, escrita el 21 de gener de 1381:⁷

«Comte, car cosí: Segons que nós havem entès e de cert, vós havets .I. libre appellat del regiment de prínceps, compost per fra Gil de Roma, dels frares de sant Agustí, lo qual havets en romanç; e jassia que nós lo haiam en latí, però volríem lo haver fort axí mateix en romanç».

En aquests temps era comte d'Urgell Pere I (1347-1408), fill de Jaume I que era germà del rei Pere el Cerimoniós.⁸ ¿Com s'explica, doncs, que el manuscrit d'El Escorial digui que el *Regiment de prínceps* fou «declarat e explanat (...) a instància del molt alt e magnífich Príncep, lo senyor Infant En Jacme, Comte d'Urgell e Vezcomte d'Àger»? He de dir sincerament que em costa molt de creure que es tracti del comte Jaume I (1328-1347). Vet aquí un problema que difícilment podrem resoldre si no aconseguim saber alguna cosa més d'aquest frare carmelità, Arnau Estanyol, a qui el manuscrit E atribueix la traducció. De fet, avui per avui, només és un nom en l'encapçalament del manuscrit escorialenc que reproduïxen la *Bibliotheca Vetus Hispana* i les *Memorias* de Torres Amat.⁹ Enlloc no n'he trobat ni la més

7. ANTONI RUBIÓ I LLUCH, *Documents per a la història de la cultura catalana mig-èval*, I (Barcelona 1908), 288. En una nota a peu de plana —suposo que per error, ja que remet a la *Bibliotheca Hispana Vetus*— diu que Arnau Estanyol era de l'orde dels predicadors.

8. S. SOBREQÜÉS I VIDAL, *Els barons de Catalunya* (Barcelona 1957), 154-157.

9. NICOLÁS ANTONIO, *Bibliotheca Hispana Vetus*, II (Roma 1696), 223. Després de reproduir el començament del manuscrit d'El Escorial, afegeix: «Àbest ab Anonymi Bibliotheca Carmelitana Aurelianis edita MDCCCLII». FÉLIX TORRES AMAT, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes* (Barcelona 1836), 222.

petita notícia. I és una llàstima. Perquè, tal com penso mostrar en aquesta comunicació, li correspon un lloc important en la història de la llengua catalana.

EL TÍTOL

1. Com ja he dit i repetit, els tres manuscrits de la versió catalana del *Regiment de prínceps* de Gil de Roma s'acaben amb un vocabulari. Convençut de l'interès d'aquest text, m'ha semblat oportú d'estudiar-lo i presentar-ne l'edició crítica.

Podem distingir-hi tres parts: el títol, la justificació introductòria, el vocabulari pròpiament dit.

Ja el mateix títol presenta alguns punts que pot ser interessant de repassar.

D'entrada, no em sembla sobrer de deixar ben clar el sentit dels mots *explicar* i *explicació*. El DCVB registra només el significat de: «Explicar, fer intel·ligible una cosa poc clara», que seria així un sinònim de *declarar*. Però, com es dedueix clarament d'aquest text, i d'altres, vol dir també *traduir del llatí*, posar en pla. Penseu, per exemple, en la fórmula, tantes vegades repetida als *Furs de València: Aquest fur splanà e arromançà lo senyor rey*. Coincideixen, doncs, aquests dos sentits, tot al llarg del segle xv, i no sempre és prou neta i precisa la distinció.

Molt més interessant em sembla, en canvi, aturar-nos a aclarir ben bé la significació de l'adjectiu *escurs* aplicat al substantiu *vocables*, perquè així entrem de dret en el tema major que desenrotlla la introducció, tal com veurem tot seguit. Ja Ramon Llull fa servir aquesta fórmula en un text prou conegut on escriu:

«Cada ciència ha mester los vocables per los quals mills sia manifestada; e car a aquesta ciència demostrativa sien mester vocables escurs, e que los hòmens lecs no han en ús; e car nós façam aquest libre als hòmens lecs, per açò breument e ab plans vocables parlarem d'esta ciència. E confiant en la gràcia d'aquell qui és

compliment de tots béns, havem esperança que per esta manera mateixa allonguem lo libre ab pus apropiats vocables als hòmens letrats, amadors de la ciència especulativa.»¹⁰

Vocables escurs, doncs, equival a *no usats ne acostumats comunament en nostre lenguatge*, o també a aquells que *los hòmens lecs no han en ús*. Certament, això es diu en un context molt definit i la referència al llatí és obligada: així ho deixa veure Llull, que oposa a *vocables escurs* la fórmula *plans vocables*, o el terme *explanació* en el nostre text. Advertiu encara el mateix sentit en les paraules del traductor francès del petrarquesc *De remediis utriusque fortunae*, que parla de «plusieurs mos obscurs qui ou procès de ce livre sont nus en signification a ceulx qui n'ont veu ou entendu les livres des poetes et d'autres auteurs».¹¹

Però la sola referència al llatí no n'esgota pas tot el sentit. L'obscuritat d'aquests vocables prové del seu caràcter especialitzat. Es tracta, en el nostre cas, de la dificultat pròpia del llenguatge tècnic i científic —de la *ciència demostrativa*, en el cas de Llull. Són mots que amb una simple traducció no es fan pas intelligibles al *lecs*, als *simples ydiotes*, ja que, traduïts i tot, resten *escurs* i es fa imprescindible una ulterior *declaració*.

LA INTRODUCCIÓ

2. En el títol tenim, doncs, ja insinuat el tema teòric que s'exposa amb més detall en la introducció del vocabulari: la dificultat de crear un llenguatge tècnic i científic en català. Un

10. RAMON LLULL, *Libre del gentil e los tres savis*, dins *Obres essencials*, I (Barcelona 1957), 1057.

11. L. DELISLE, *Anciennes traductions françaises du traité de Pétrarque sur les remèdes de l'une et l'autre fortune*, «Notices et Extraits», t. 34,1 (1891), 295, citat per JACQUES MONFRIN, *Les traducteurs et leur public en France au Moyen Âge*, «Journal des Savants» (1964), 10.

tema que torna a ser de la més viva actualitat, i que voldria examinar amb un cert deteniment.

Generalment, les traduccions medievals han requerit l'atenció dels estudiosos des d'un punt de vista molt definit, i que, per fer-ne via, qualificarem de literari. S'entén així que, pràcticament, només els hagi interessat estudiar les versions dels textos clàssics i, encara, amb la intenció de poder seguir el rastre d'això que anomenem l'humanisme renaixentista. Les observacions que se solen fer sobre la llengua d'aquestes traduccions no van pas gaire més enllà d'una col·lecció dels llatinismes més evidents que, per aquesta via culta, entraren en les llengües romàniques. Ben poques vegades, però, s'estudia —ni quan el tema apareix expressament— què significa l'adaptació d'un llenguatge científic especialitzat que fins aleshores només s'havia expressat en llatí. Vet aquí, en canvi, un tema fonamental per a una història de la llengua, que exigirà molts estudis abans no el podrem considerar prou conegut.

No tinc pas temps ara d'entretenir-me a dibuixar amb justesa el marc polític i social que explica i justifica tantes traduccions com es fan, arreu d'Europa, sobretot a partir de la meitat del segle XIV. És el moment que una nova classe social inicia, amb empenta, la seva ascensió i no es vol privar de l'accés a totes les formes de la cultura escrita. Els reis, els nobles, els jurats i consellers de les ciutats urgeixen als frares i als funcionaris cancellerescos la traducció dels textos més significats que no són al seu abast car ignoren el llatí. Recordem aquella carta de Joan I al prior dels dominicans de València, en què li comunica que ha encarregat a fra Antoni Canals «que ns exponga e reduesca del latí en nostre vulgar alguns llibres, los quals nós, qui ns delitam molt en ligir, poguéssim sens difficultat e estudi entendre».¹² Com diu un altre text, poc conegut, al qual em tornaré a referir, es tracta d'escriure en vulgar «per il·luminació d'aquells qui han lo seu enteniment llevat, jatsia que en latí no

12. A. RUBIÓ I LLUCH, *op. cit.*, 371.

sien exercitants».¹³ És la mateixa raó que adduïa Nicolau Oresme, a l'hora de lloar la política de traduccions menada per Joan el Bo: «sont plusieurs gens de langue françoise qui sont de grant entendement et de excellent enging et qui n'entendent pas souffisamment latin, et pour ce les vaillans roys de France ont fait aucuns livres translater en françois».¹⁴

Voldria advertir, però —encara que sigui de passada—, que no sempre fou benvista aquesta tasca de proporcionar als desconexedors del llatí l'accés als grans textos de la «plus noble science de cet siecle». Només en vull mostrar un indici: el menor de Castelló d'Empúries, Joan Pasqual, està convençut que la seva obra *De Beatitud* provocarà «moltes dissencions ab oy e envega, majorment com en vulgar l'he declarada».¹⁵

Deixem ara aquest punt i tornem directament al nostre tema. Als traductors, tan insistentment sollicitats, se'ls presentà immediatament un problema: la dificultat que els suposava la versió d'una obra llatina a unes llengües encara a mig coure. Es tracta d'una qüestió prou complexa que miraré de reduir a uns quants extrems capitals que il·lustraré breument.

2.1. El punt de partida, el trobem formulat clarament en el text que estudiem: [*El llatí*] és *lenguatge perfet*, lo *lenguatge vulgar és imperfet*.

L'actitud, gairebé reverencial, dels homes d'aquell temps envers el llatí és prou coneguda i s'ha expressat en termes que esdevingueren tòpics. Tothom repeteix, d'una forma o altra, la frase de Jaume Conesa: *lo romans... en esguart de lati... és axí com plom en esguart del fi aur*.¹⁶ Però darrere de l'expressió,

13. JOAN PASQUAL, *Summa de Beatitud*, Biblioteca de Catalunya, ms. 467. Vegeu, a propòsit d'aquesta obra, R. D'ALÒS-MONER, *Fra Joan Pasqual, comentarista del Dant*, «Quaderns d'Estudi», XIII (1921), 308-346.

14. Citat per J. MONFRIN, *Humanisme et traductions au Moyen Age*, «Journal des Savants» (1963), 173.

15. JOAN PASQUAL, *loc. cit.*

16. «A instancia e pregaries de un noble hom e de gran compte, qui desijaua auer en romanç les HISTORIES TROYANES, qui son en lati yo,

més o menys tòpica, s'hi amaga un fet real. Aquest recurs al reconeixement de les excel·lències del llatí i de les mancances del vulgar es fa per excusar les deficiències de la traducció que, justament, la riquesa i la perfecció de la llengua original converteixen en una tasca especialment difícil.¹⁷ Aquest tema dels obstacles i dificultats que presenta la versió d'una obra llatina apareix constantment en els pròlegs i dedicatòries, i s'expressa també en uns termes gairebé fixos. Abans d'examinar-los, però, em vull referir a una mena de qüestió prèvia que considero prou important per a no deixar-la reduïda a una simple nota a peu de pàgina. La formularé amb paraules de Christiane Marchello-Nizia que, segons el que he pogut llegir, és qui la planteja amb una major precisió.¹⁸

Jachme Conesa... per satisfer als seus prechs, car sabia que jatsia ell entenes queacom de lati, empero per la subtilitat dels latins, segons los quals les dites histories son compostes, dehia que no les podia perfetament entendre... delibere per complaure a ell de arromançar aquelles... E començi... protestant que no sia perjudicat a les dites histories en lati, car verament lo romans de aquelles, ens esguart del lati, lo qual es molt aptament posat, es axi com plom en esguart de fin aur; e axi matex protestant que si algunes paraules seran transportades o que parega que no sien confermes de tot en tot al lati, no sia interpretat a oltrecuydament de mi, mas que caschu entena que aquell transportament e mudament es per donar entendre planament e grossera los latins, qui son molt soptils, al dit noble hom e a tots altres lechs qui apres dell les dites histories legiran» (*Les histories troyanes de Guiu de Columpnes, traduïdes per En Jacme Conesa*, edició a cura de R. MIQUEL I PLANAS (Barcelona 1906), 4 i 5.

17. Vegeu JEAN RYCHNER, *Observations sur la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire*, «Journal des Savants» (1963), 242-267; J. MONFRIN, *Les traducteurs et leur public*, 18 i 19.

18. CHRISTIANE MARCHELLO-NIZIA, *Histoire de la langue française aux XIV et XV siècles* (Paris 1979), 45-47. Vegeu C. J. WITTLIN, *Introducció a BRUNETTO LATINI, Llibre del Tresor* (Barcelona 1980), 31, on insisteix en la necessitat d'un estudi sobre les traduccions medievals al català, «estudi que ens faria veure tot seguit la necessitat de distingir entre les versions directes i les indirectes, entre les versions del llatí clàssic (o del grec o de l'àrab) i les del llatí medieval o d'una llengua romànica; en substància, entre les versions difícils i les fàcils». I vegeu també el que diu Martí de Riquer a propòsit de la possibilitat de distingir dos estils en les versions que féu Antoni Canals: «Primer, l'estil literal, aplicat a les obres religioses medievals... en les quals, tant per la compenetració d'idees amb l'autor, com per les poques dificultats lingüístiques que li ofereixen

«[Als segles XIV i XV] se développe, lentement et confusément d'abord, chez les clercs de l'époque que nous étudions, la conscience d'une différence profonde entre le latin des auteurs antiques d'une part, et le latin qui leur servait de langue véhiculaire dans les domaines de la science et de la spéculation intellectuelle ou religieuse d'autre part». Després d'esmentar una llarga llista dels primers contactes de la cultura francesa del tres-cents amb obres de l'antiguitat clàssica, continua: «Or, chez ces clercs pour qui le latin est la langue de la culture, nous percevons une hésitation, un embarras certain, lorsqu'il leur faut traduire des textes antiques: leurs prologues les revèlent bien... Mais ces difficultés disparaissent dès qu'il s'agit de traduire du latin médiéval... C'est qu'au cours des siècles le latin s'est adapté aux nécessités culturelles et historiques».

Què ens cal dir a propòsit d'aquesta qüestió? Jo desitjaria fer-hi dues precisions.

És una manera força justa de formular el tema del pas de l'Edat mitjana a l'humanisme, un element més que ens pot permetre de dibuixar «la línia divisòria» —que diria Jordi Rubió. Però amb la condició de no estirar més el braç que la màniga, que, amb llenguatge escolàstic, vol dir amb la condició d'aplicar rigorosament aquella regla del sillogisme que fa: «Aeque ac premissae extendat conclusio voces». M'explico. No em sembla massa legítim que, després d'escarrassar-se a demostrar que moltes traduccions d'autors antics, al llarg de l'Edat mitjana, es fan des d'uns criteris i una sensibilitat que no tenen res a veure amb els de l'humanisme, s'acabi interpretant en clau humanista les queixes dels traductors per les dificultats que han experimentat en la seva labor, a causa de la perfecció del llatí i la imperfecció

aquests textos, escrits en un llatí força tardà, Canals fa unes versions correctes i elegants. En canvi, en les versions dels clàssics llatins Canals sofreix ben sovint confusions així que ensopega amb dificultats gramaticals i estilístiques, i ens en dóna unes traduccions que no són ni exactes ni literals, carregades amb desdoblaments innecessaris i abreujaments matusers» (MARTÍ DE RIQUER, *Notícia preliminar*, a ANTONI CANALS, *Scipió e Anibal* (Barcelona 1935), 15).

del romanç. Al cap i a la fi, entre les obres que mostren, segons Christiane Marchello-Nizia, l'entrada a França, pel camí dels contactes amb Itàlia, de l'interès «pour la civilisation et les lettres antiques», esmenta el Titus Livi traduït per Bersuire, vells pares de l'Església, la *Ciutat de Déu*, la *Política*, les *Econòmiques* i l'*Ètica a Nicòmac* que Nicolau Oresme transportà al francès, i àdhuc la versió d'un text pseudo-ciceronià, de 1282. Em sembla que tot aquest material difícilment es pot encabir en el sac de l'humanisme. Voldria, doncs, insistir en el «lentement et confusément» amb què es va anar desenrotllant la consciència de la distinció entre el llatí medieval i el llatí clàssic.

L'altra precisió es refereix a la darrera frase del text de Christiane Marchello-Nizia que he copiat, i més que res a com explica aquesta «adaptació del llatí». Car, segons que diu, «un très grand nombre de termes d'origine divers sont entrés dans le lexique». I, a propòsit de la sintaxi: «les constructions dissymétriques ou elliptiques des Anciens déconcertent ces latinistes qui utilisent comme subordonnant passe-partout un *quod* qui bien évidemment calque le *que* français». Em sembla que podem afirmar justament que és en l'articulació de la frase on les dificultats de traduir del llatí antic s'experimentaren amb una nova i particular agudesesa. I serà, sobretot, per aquesta banda per on es farà conscient el diferent geni de la llengua llatina i de les llengües vulgars. Però les coses no em semblen pas tan senzilles si ens fixem en la qüestió del lèxic, sobretot si atenem al lèxic especialitzat i consagrat de la ciència i la tècnica. En tot cas, l'origen grec, per exemple, d'alguns termes incorporats a l'escolàstica amb l'aristotelisme feia encara més difícil l'adaptació d'aquesta terminologia a una llengua nova i a les categories d'uns lectors no iniciats.¹⁹

He volgut entretenir-me en aquesta qüestió prèvia perquè la considero important i suggerent, perquè no se'm puguin fer segons quins retrets quan es comprovi que cito indistintament ver-

19. DAG NORBERG, *Manuale di latino medievale* (Torino 1974), 108 i ss.

sions de textos llatins antics i nous, i perquè desitjo establir amb claredat les premisses que justifiquen *la declaració e explanació de vocables escurs* d'Arnau Estanyol.

2.2. Fent ara un pas endavant, vull fixar l'atenció en un fet que es produeix d'una forma gairebé general. Aquesta tensió entre llatí, llenguatge perfet, i vulgar, llenguatge imperfet, se sol expressar amb unes parelles de mots gairebé estereotipades. Tot-hom coneix, posem per cas, l'oposició entre la *subtilitat* i la *grosseria* que trobem, per exemple, en Jaume Conesa i Ferrer Sayol.²⁰ Una altra oposició és la que es formula en el text que estudiem: (El llatí) *és llenguatge perfet e propi a declarar la natura de les coses*, mentre que amb *lo llenguatge vulgar hom no pot declarar vocables ne rahons naturals sens gran multiplicació de paraules*. És allò que Ferrer Sayol, amb més concisió, anomena la *brevitat dels vocables*. Podríem encara indicar altres expressions que es feren servir repetidament a l'hora d'assenyalar les excel·lències del llatí i les correlatives deficiències del romanç com a justificació de les mancances de la traducció, però això sí que s'escapa completament dels límits que m'he establert. Tot i que el tema és apassionant, em reduiré a donar un parell de notes sobre aquest tema de la *brevitat dels vocables llatins*.

Què vol dir exactament Ferrer Sayol quan escriu que «lo libre de Palladi, per la gran subtilitat e brevitat de vocables que no són en ús entre nosaltres en Catalunya, ne encara en Espanya, és molt avorrit e rebujat e menspreat»? Ja Bersuire es queixa també perquè «la très haute manière et la parfonde latinité que a le dit aucteur soit excedent mon senz et mon enging, com les constructions d'iceli soient si trenchées et si briefes, si suspensivez et si d'estranges moz que au temps de maintenant pou de gent sont qui les sachen entendre, ne par plus fort raison

20. El text de Jaume Conesa, l'hem reproduït a la nota 16; per al de Ferrer Sayol, vegeu *infra*.

ramener en français». ²¹ Simon de Hesdin també justifica que la seva traducció de Valeri Màxim no sigui literal, «et les causes si sont la brieve et estrange manière de parler, la difficulté du latin et le merueilleus stile du livre». ²² Em penso que la interpretació més legítima de la *brevitat* tan repetida arreu és la que es dedueix de les paraules del traductor al castellà de la versió llatina de la *Iliada*. El context és l'habitual: la dificultat de salvar en una traducció la riquesa i perfecció de l'obra original. «Es otra razón y muy legítima por que así no podemos conocer su perfección, pasando aquesta obra a nuestra vulgar: que nos no auemos tan compendiosos uocablos para que en pocas palabras pudiésemos comprehender grandes sentençias. Commo sea que la elocuencia de fuerças carezca quando el ydioma uocablos no padesçe diuersos respectos significantes». ²³

2.3. La dificultat de traduir un text llatí al vulgar es veia, en molts casos, convertida en un obstacle gairebé impossible de salvar per una raó, en certa manera, externa. Em refereixo al que diu Arnau Estanyol, cap a la fi de la justificació del vocabulari

21. Reproduït per J. MONFRIN, *La traduction française de Tite-Live*, dins *Histoire littéraire de la France*, XXXIX (Paris 1962), 360.

22. Citat per J. MONFRIN, *Les traducteurs et leur public*, 19.

23. Reproduït a MARIO SCHIFF, *La bibliothèque du marquis de Santillane*, «Bibliothèque de l'École des Hautes Études», fasc. 153 (1905), 5. Aquesta qüestió de la «brevetat» mereixeria un llarg estudi. En el *Pròleg del Libre del gentil*, Ramon Llull diu: «breument e ab plans vocables parlarem d'esta ciència», i immediatament afegeix que «per esta manera mateixa allonguem lo libre al pus apropiats vocables». Antoni Canals, en el pròleg de la traducció de Valeri Màxim, referint-se a les versions anteriors, els retreu que «com lur estil sia fort larg... o no poden comprendre les dites històries en breu sentència, mas com los enteniments dels vivents hui sien molt aguts e breus... considerí que... tragués lo dit Valeri e.l comprenés en breu tractat» (edició de R. MIQUEL I PLANAS, *Libre anomenat Valeri Màxim... traducció... per frare Antoni Canals*, I (Barcelona 1914), 13). Els exemples es podrien multiplicar sense dificultats. Penseu encara en la utilització apologetica del caràcter de «llengua curta» que s'atribueix al català en textos dels segles XVI-XVIII. Vegeu, per exemple, MODEST PRATS, *Pròleg a ALBERT ROSSICH, Una poètica del barroc* (Girona 1979), XXXII-XXXIX.

que ara repassem: *Nós érem forçats per pregàries, les quals reputàvem a nós exprés manament, de rassemblear, aytant com nós poguéssim, les dites maneres del latí e del dit doctor, en la present explanació.*

Vet aquí un tema que no és pas nou, però que m'agradaria també de precisar, des de l'òptica amb què em miro, en aquesta ponència, les traduccions medievals. Jordi Rubió feia notar que «el text de les *Ordinacions* segueix el de les *Leges Palatinae*, de Mallorca, mot per mot, donant un estil que resulta incompreensible si no se l'estudia en funció del seu original».²⁴ Això és cert i indiscutible, però potser s'hauria d'advertir que Mateu Adrià i els altres funcionaris que intervingueren en la versió no feien res més que aplicar «el tradicional i còmode mètode del *verbum verbo*», com diu C. Wittlin.²⁵ Tot amb tot, Wittlin mateix, i fins potser Martí de Riquer,²⁶ es refereix a aquesta qüestió a partir d'una hipòtesi que desitjaria matisar. Intento així de reprendre, des d'un altre cantó, aquell tema que he anomenat «qüestió prèvia».

Wittlin, en efecte, sembla suposar que, a l'hora de «traduir d'una llengua romànica o del llatí medieval a una altra llengua romànica», els traductors mantenien el mètode de la versió literal per pura rutina i comoditat, ja que «com que l'estructura lingüística d'ambdues llengües s'assemblava força, eren poques les paraules del model que no tinguessin un mot de la mateixa etimologia en la llengua a què eren traduïts. Així el traductor era temptat de traduir paraula per paraula».

La primera observació que vull fer no és tant sobre el que diu l'il·lustre romanista —amb el qual manifesto la meua essencial coincidència— com sobre el que es calla. Perquè, durant molts anys, la traducció *verbum verbo* no fou simplement una temptació de facilitar; fou una exigència del senyor que l'havia

24. J. RUBIÓ I BALAGUER, *loc. cit.*, 19 i 20.

25. C. J. WITTLIN, *loc. cit.*, 32.

26. Vegeu el text de Martí de Riquer a què em refereixo en la nota 18.

encomanada i l'únic mètode prestigiós al qual se subjectaven els traductors. I per això sovint fan constar la literalitat de la seva traducció, tot subratllant els obstacles que han hagut de vèncer per reeixir en l'empresa o excusant-se pels resultats poc satisfactoris. I la raó fonamental que addueixen és l'obligació que tenien de sotmetre's fidelment al model llatí, la «perfecció» del qual es feia més palesa, sens dubte, en els textos antics.

Però —i aquesta és la segona observació— no experimentaven només dificultats en la traducció de les obres dels clàssics, amb una sintaxi tan diversa de la que regia la pròpia llengua. Les obres de caràcter científic i tècnic, per més que fossin escrites en llatí medieval, presentaven també un greu obstacle, sobretot d'índole lèxica, molt específic. L'obligació de traduir al peu de la lletra, calcant gairebé la mateixa forma de l'original, era particularment sentida com una exigència de difícil compliment, quan es trobaven amb els *latins fort estranys* amb què s'expressaven *raons totes filosofals*, formulades d'una manera precisa i amb uns vocables consagrats per l'ús que els havia donat un sentit molt definit. És, doncs, també en aquest context que alguns traductors experimenten vivament les dificultats d'una versió literal.

I s'explica. Perquè, d'una banda, l'exigència del qui els ha sol·licitat la traducció i el respecte a un lèxic reconegut com a *propri i natural* els obligaven a transportar la paraula original amb el màxim de fidelitat²⁷ —*rassemblar, aytant com nós poguésem, les dites maneres del latí*. Per l'altre cantó, fent-ho així, el mot restava igualment obscur —*potser no per als letrats... qui per rabó de l'ús de latí... acostumen e usen més los vocables propis, però sí, certament, per als simples ydiotes qui usen solament lo lenguatge vulgar*, que eren, justament, els destinataris de la traducció. És el problema que, amb tant d'encert, exposava Ferrer Sayol en el pròleg a la seva versió del *De re rustica*:

27. No en puc estar d'il·lustrar aquesta situació amb un exemple molt clar. Es tracta de la versió castellana del *De consolacione* de Boeci. Co-

«E après per caritat que havia [Palladi] en Déu e dilecció de la cosa pública copila e ordena lo present libre en latí ben curt e breu y molt soptil, no contrastant que en lo prefaci de son libre hagués protestat que la art de agricultura deu ésser tractata per hòmens grossers als quals no deu hom parlar subtilment, axí com si eren hòmens de sciència. E és çert que lo libre de Palladi, per la gran subtilitat e brevitat de vocables, que no són en ús entre nosaltres en Catalunya, ne encara en Spanya, és molt avorrit e rebujat e menspreat, per tal com no.l podien entendre, encara que alguns se'n vien fets, arromançadors, los quals no an aguda cura de declarar molts vocables que-y són, no coneguts, ne usats en nostre lengatge, mas que.ls an posat simplement, segons que.ls an trobats escrits en lo latí, de manera que sí poch són entesos en romanç...».²⁸

I voldria fer notar que el problema no es reduïa a uns pocs mots, fàcilment identificables, que expressen categories fonamentals ben determinades. Hi havia també aquella quantitat de vocables que el llatí genera per uns procediments de derivació que eren estranys a les llengües vulgars. És una qüestió que devia haver advertit Ramon Llull, segons que es desprèn de la *declaració* amb què clou l'*Art amativa*, i a la qual ens referirem de seguida. Alonso del Madrigal ho diu expressament en el *Prólogo*

mença amb una *Carta de Ruy Lopez de Daulos al que lo romanço* on li diu, entre altres coses, que ja n'ha tingut a les mans una traducció que no l'ha satisfet: «E creo que sea esto por falta de mi ingenio, y aun pienso fazerme algun estoruo estar mesclado el texto con glosas lo qual me trae una grand escuridat. E auria en especial gracia me fuesse por vos declarado, en tal manera que mejor lo pudiesse entender, guardando las palabras con que el actor se rassa, señalando en el margen lo que vuestro ingenio podiere para que yo syn compañero el texto pueda entender». I li respon: «...para sentir mas puro el dulzor de sus razones, pues deseades gostar syn mezcla el sabor de su hablar, como sea muchas vezes que por la diuersidad de las lenguas se fallen algunas palabras que no son mudables sin gran daño suyo, contesçiendoles como a las plantas nascidas en su escogido logar que mudadas a otro pierden lo mas de su fuerça y aun a vezes se secan, donde tal diçion fallare quedara en su propio vocablo o se trocara por el mas cercano que en nuestro vulgar yo fallare, poniendo de fuera otros en su fauor que al poder mio sostengan su mesma fuerça». (Vegeu MARIO SCHIFF, *op. cit.*, 177 i 178. Segons Amador de los Ríos aquesta resposta i la traducció serien de Pedro López de Ayala.)

28. La transcripció d'aquest pròleg a L. TRAMOYERES, *El tratado de Agricultura de Paladio, una traducción catalana del siglo XIV*, «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos», XXV (1911), 459-465.

de la traducció al castellà de la versió llatina de la *Crònica universal* d'Eusebi de Cesarea: «Et la primera causa de la mayor dificultad es porque la lengua griega et latina son abastadas de palabras significantes para exprimir et declarar los concebimientos et esto es ansi en los nombres principales que llaman primitivos commo en los que vienen por formation o deriuacion lo qual non recibe lengua alguna vulgar por no seer los vocablos subjectos a alguna arte como en el latin et griego son subjectos a las reglas del arte gramatical».²⁹ També Arnau Estanyol és ben conscient del problema que representen per al català, sobretot, els derivats amb els sufixos *-ble* i *-iu/iva*.³⁰ A part de l'atenció que dedica a uns quants d'aquests mots en el vocabulari, tracta expressament dels primers, en la introducció que ara estudiem, en uns termes que no ens és llegut de passar per alt, ja que ens proposen un nou i important tema de reflexió. M'hi referiré, doncs, encara que ho hagi de fer breument.

2.4. Els traductors no eren pas sempre simples transportadors mecànics, com aquells arromaçadors de qui parlava Ferrer Sayol. Per poc conscients que fossin de la seva feina, s'adonaren de seguida de les diferències estructurals que separaven les dues llengües. Així ho feia constar lúcidament aquell *Johan d'Antioche*, que *l'en apele de Harens* (1282):

«[Le translatur] ne pot mie porsuire l'auctor en la maniere dou parler, quar la maniere dou parler au latin n'est pas semblable generaument a cele dou françois, ne les proprietiez des paroles ne les raisons d'ordener les araisonemenz et les diz dou latin ne sont

29. Reproduït a M. SCHIFF, *op. cit.*, 41.

30. «*-bilis*, o *-abilis*, *-ibilis*, un soffisso oggetivo usato per aggettivi deverbali... e comunissimo in scrittori cristiani e fu molto adoperato nel basso latino, specialmente in parole dotte» (C. H. GRANDGENT, *Introduzione allo studio del latino volgare* (Milano 1914), 33). «*-ibile*. ... È un suffisso latineggiante... *-ibile*... Anche questo suffisso è latineggiante... *-ivo*, *-io*... Abbiamo in italiano, accanto all'esito popolare *-io*, la forma latineggiante *-ivo*... Più numerose sono le forme latineggianti, che appartengono in gran parte solo alla lingua letteraria» (GERHARD ROHLFS, *Grammatica*

pas semblables a celes dou françois; et ce est comunaument en toute langue, quar chascune langue si a ses proprietiez et sa maniere de parler, et por ce nul translateor o interpreteor ne porroit jamais bien translater d'une langue a autre s'il ne s'enformast a la maniere e ales proprietiez de cele langue en qui il translate». ³¹

Jordi Rubió, encara, ha fet observar que, entre nosaltres, aquesta consciència es desvetllà més tard: hi ha «una altra cosa que no hauria inquietat mai cap dels traductors del rei Pere el Cerimoniós: la dificultat de traduir, derivada del diferent geni de les dues llengües». ³² I esmenta, entre els qui parlen «reflexivament» del tema, Francesc Alegre en la seva traducció de les *Metamorfosis* d'Ovidi, ³³ i, com un cas més «sorprenent», els traductors de la *Regla de Sant Benet* (1422) ³⁴ i de les *Constitucions*

storica della lingua italiana e dei suoi dialetti, III (Torino 1969), 364-460).

31. Citat per J. MONFRIN, *Humanisme et traductions*, 169.

32. JORDI RUBIÓ I BALAGUER, *De l'Edat Mitjana al Renaixement* (Barcelona 1979), 61.

33. A aquesta obra es refereix encara en uns termes de gran interès mossèn Jaume Joan Aroles, rector de Montblanc, l'any 1587 (vegeu-ho a MODEST PRATS, *loc. cit.*, XXXIII i XXXIV, i a JOSEP M. NADAL I FARRERAS, en la seva ponència en aquest mateix Col·loqui).

34. «Pregat e instat que la sagrada regla de sant Benet escrita en lati ab elegant e ornat estil rescrivis en nostre vulgar cathala per utilitat de aquells qui ignorants gramatica son orbats de la virtuosa doctrina e santa disciplina escritas, compresas e magistralment demostradas en la dita regla. No perque no fos per altres primers e pus entenents de mi feta translacio de la dita regla en lengua cathalana; mas perque als primers ha tan plagut aderir al estil del lati e tant seguir mot a mot lo dit lati ab lur romanç que molt es romas pijor de entendre als vulgars que lo lati. E... he deliberat fer la dita translacio aderint mes a la intencio que a les diccions de la letra seguint lestil vulgar del dit lenguatge cathala. E seguint ab aquell tant com pux la letra... Mes avant he trobat alguns dels dits aromançadors de la dita regla que en molts passos no han declarat gens lo lati ne treballat en posar la veritat del test. [Després de citar alguns exemples, continua:] La translacio del primer es sens art e sens profit no mudant lo vocable lati en vulgar mas lexant lo treball de saber la declaracio quil volra entendre no ha fet sino dir lo lati en so de romanç... E las translacions... deuen haver almenys dues coses, la primera que comprenen tot lo efecte substancial dels livres originals ab veritat, la segona que sien escrites axi estilades segons lo lenguatge per lo qual son fetes que tots los ben sabents aquell lenguatge los puxen clarament entendre. E los dits aro-

benedictines (1482).³⁵ Sens dubte trobaríem testimonis anteriors a aquests, però difícilment en podríem presentar gaires de més reculats que el que ens ofereix, amb una gran agudesa, l'autor d'aquest nostre vocabulari.

Fixeu-vos com planteja la qüestió: *la manera del parlar del llatí és perfeta e ha moltes maneres de parlar, de les quals una és pus covinent al romanç que no altra*. L'observació mostra un coneixement no gens superficial del llatí, i de la seva relació amb les llengües romàniques. Sap perfectament que, sense forçar el text original, podria traduir-lo amb expressions més genuïnament catalanes, que, al cap i a la fi també es troben en llatí —un llatí més pròxim a les llengües vulgars del qual es deriven—, però la necessitat de respectar les formes consagrades del llenguatge tècnic i científic, *perfetes e comunes en lo llatí*, l'obliguen a fer una traducció *quaix literal*, encara que no sigui la *pus co-*

mançadors han assats desviats dels dits effecte e estil» (Dom A. ALBAREDA, *Textos catalans de la Regla de St. Benet*, «Catalonia Monastica», II (1929), 21-22).

35. «Per vostra condició femenil, segons la costuma de la terra, no éreu en lo saber llatí instruïda, de què dites constitucions en lengua latina ordenades, per vostra reverència ab perfecció no eren enteses. Per tant... haveu ab gran ardor de devoció, instat e pregat a mi Joan Benet Dez Coll, doctor en cascun dret e advocat de vostre monestir, que per servey de dit ordre e contemplació vostre, volgués en nostra lengua materna dites constitucions traduir. Los quals prechs havent per manaments... no obstant que per altres ocupacions e mon flac entendre, conegués la dita traducció a mi ésser laboriosa, he deliberat complaure a vostra Reverència e sotsmetrem a la correcció de cascun legint. No obmetent donar per resposta a les voluntàries reprehensions que si no pensàs les dites constitucions ésser leys entre les religioses del dit orde, e com de leys les paraules ab belansa de ensay ésser pesades, no fóra anat tant stret a la ordinació latina, traduint quant me és stat possible de mot a mot. Mes plevint me de mon poch entendre, aguera seguit los qui han fet semblant exercici, de sentència en sentència ordenant la present traducció; e forsa fóra stada al legir més plasant; no perquè dites constitucions no sien latinament compostes, més causant ho la diversitat de les lengues; com cascuna lengua latina o vulgar tinga sos modos o ornaments. E amat, donchs, senyora molt Reverent, poder ésser reprès de antich stil e fretura de vocables. que si per donar alguna elegància en lo ordenar, mudàs en dites constitucions alguna sentència, pus de glosar aquella facultat no tenia» (Dom A. TOBELLA, *Constitucions de la Congregació Tarraconense*, *ibid.*, 149).

vinent al romanç. L'exemple que posa mostra ben clarament el seu profund sentit de la llengua: les perífrasis s'adiuen millor amb el català, que ha culminat així, com les altres llengües germanes, el procés, iniciat pel llatí vulgar, de preferir-les sistemàticament a les solucions sintètiques. Saltant els límits de la doctrina que Arnau Estanyol exposa en la justificació introductòria, deixeu-me advertir com, en el mateix vocabulari, té interès a subratllar determinats aspectes que mostren aquesta seva sensibilitat lingüística. Així, per exemple, precisa sovint el sentit d'un mot quan l'ús n'enregistra més d'un, explícita el procés de derivació, compara la forma culta amb la popular tot indicant el matis semàntic que les diferencia, i, en un cas, fins ens informa que un vocable —*mans*— «en l'aragonès lenguatge és més usat».

2.5. No voldria que aquesta darrera digressió ens fes perdre el fil que anàvem seguint. Permeteu-me, doncs, que el reprengui directament. Hem assenyalat la dificultat que representava per als traductors transportar determinats textos llatins a una llengua vulgar *fort poques coses variades*, si es volia que la versió fos entenedora als *lecs* o il·letrats. Les solucions que s'adoptaren per salvar aquest escull foren diverses. La més simple fou la de traduir un mot al peu de la lletra i explicar-lo per un o més sinònims. «En bon nombre de... traduccions medievals... és força corrent, i de vegades constant, que a un mot original en corresponguin dos en la versió».³⁶ D'aquí es va passar fàcilment a explicar la paraula —o el passatge— difícil amb una glossa, breu al principi i molt extensa més endavant, fins al punt que arribaren a tenir categoria pròpia i gairebé independent. Generalment s'intercalava en el text i m'inclino a creure que l'exigència de traduir literalment, a què ens hem referit, volia evitar la multiplicació de glosses que desfiguraven l'original.³⁷ Una manera pràc-

36. C. J. WITTLIN, *loc. cit.*, 37, amb bibliografia sobre el tema. Sobre maneres de traduir mots o construccions gramaticals difícils, vegeu *Histoire littéraire de la France*, XXXIX (Paris 1962), 374-384.

37. Un cas ben clar d'aquestes versions en les quals la glossa es menjava el text original, el trobareu justament a la traducció castellana de

tica d'evitar aquest inconvenient consistia a anotar els comentaris al marge.³⁸ I una altra, usada, sobretot, quan es tractava simplement d'explicar alguns vocables de difícil comprensió, consistia a posar, al començament o al final, una *declaració* d'aquests mots, ordenats alfabèticament.

Les lletres catalanes tenen un bon exemple d'aquest darrer sistema en l'*Art amativa* de Llull que porta, a l'acabament, una «taula d'esta art, que és d'explanament de uocables per a b c d e f g h i l m n o p q r s t u. Aquesta taula és de les paraules que són en latí en esta art, les quals declaram a aquells qui no soben latí, en axí que, si no entenen aquelles paraules que recorren a aquesta taula, on són declarades; e si la paraula comença en "a" o en "b" o en "c", encercla hom en esta taula en aquella letra en què comença, uermella o blaua».³⁹

Sembla que Pierre Bersuire fou el primer que féu servir aquesta fórmula i, així, encapçala la seva traducció de Titus Livi amb un vocabulari de 70 mots.⁴⁰

l'obra de Gil de Roma que ja és presentada amb el títol de *Glosa castellana al «Regimiento de príncipes»* (vegeu l'edició moderna a cura de JUAN BENEYTO, Madrid 1947): «Aunque en el vulgar et en el latin o griego sea equal muchedumbre de nombres muchas mas cosas et concibimientos se pueden significar por la lengua latina o griega que por la vulgar et la razon es porque las dos lenguas dichas estan en çierta arte de fabla con muchas figuras et modos por los quales se multiplica la significaçion ansi en la oracion commo en la diction simple o sola lo qual en la vulgar lengua non se faze o es muy menos... Por lo qual toda translation de latin en vulgar para se fazer pura et perfectamente es dificile si se faze por manera de interpretacion que es palabra por palabra et non por manera de glosa la qual es absuelta de muchas grauedades» (citad per M. SCHIFF, *op. cit.*, 41 i 42).

38. Vegeu el text que hem transcrit en la nota 28.

39. R. LLULL, *Art amativa*, ORL, XVII (1933), 389. En aquesta taula es declaren 89 vocables. Només 11 es troben també en la *declaració* del *Regiment de princeps* (*accident, continent, existència, hàbit, impossible, object, orgue, potència, particular, possible, subject*), i comparant les definicions de l'una i l'altra es veu ben clar que no tenen cap relació de dependència.

40. El text de la introducció i del vocabulari són reproduïts a *Histoire littéraire de la France*, XXXIX (Paris 1962), 360-373. Voldria cridar l'atenció sobre el fet que, amb aquest diccionariet, Bersuire vol resoldre tam-

«Car cestuy aucteur (Livi), en parlant de la matiere d'armes et autrement, use en plusieurs lieux, aunt li cas y eschiet, (et) de trop de mos qui ont moult grandes significacions. Et si n'avons en langage françois nulz propres mos semblables qui toutes cestes choses puissent segnifier ainçois convient par grans declaracions et circonloquions donner entendre que ceulz mos signifient. Et pour ce donques trop sovent convient user de ceulz mos, et longue chose serait chascune fois declairer leurs significacions, comme propres mos françois nous n'aïons pas qui les puissent comprendre, je ordenay des le commencement que en ceste translacion, quant li cas escherra, je useray d'iceulz mos joustes le latin sans declaracion, mais au commencement du livre, apres le prologue, je feray un chapitre ou tout par ordre de l'A B C je declareray les significacions des mos dessus dis afin que, leu celi chappitre, chascun puiise savoir en lisant tout le livre quelz significacions ont les mos qu'il trouvera».

Aquest diccionariet de Bersuire es devia fer prou cèlebre, ja que Jean Daudin, al cap de vint anys, hi remetia per completar el que ell havia fet per ajudar la comprensió de la seva versió del Petrarca:

«Avec ce, pir plusieurs mos obscurs qui ou procès de ce livre son nus en signification a ceulx qui n'ont veu ou entendu les livres des poetes et d'autres aucteurs, et il ne me laisse point adjoûter ou diminuer a mon pouoir aucune chose au corps de ce livre, qui est moult autentique, sollenel, j'ay mis en un livret a part l'exposition des diz mos et yceulx mos meismes selon l'ordre des lettres qui se commencent A B C etc. Et pourra on savoir quelz motz y seront exposez par ce que sur ung chascun tel mot, ou cours du livre, aura un point de vermeillon. Neanmoins, en laisse je plusieurs a exposer, pour ce que on les pourra trouver au commencement de la translacion que le prieur de Saint Eloy fist sur le livre de Titus-Livius».⁴¹

Si a aquests, hi afegim els vocabularis de Nicolau Oresme, ens trobarem amb una mostra de treballs lexicogràfics de la se-

bé les dificultats que planteja el llenguatge tècnic —en aquest cas, el militar: *la matiere d'armes*.

41. La referència, a la nota 11.

gona meitat del segle XIV, que segueixen tots el mateix procediment, i entre els quals caldrà comptar, des d'ara, el d'Arnau Estanyol.

EL VOCABULARI

3. Per a l'estudi del vocabulari pròpiament dit he seguit un mètode diferent del que he utilitzat per a l'anàlisi del títol i, sobretot, de la introducció. Simplement he intentat aclarir bé el sentit de cada un dels termes confrontant-lo amb la documentació que n'ofereixen el DCVB i el DECLC. No tinc cap dubte que, per exemple, una comparació amb les altres llengües romàniques ens proporcionaria dades molt interessants, però, a més dels límits imposats a aquesta ponència, cal comptar amb les meves limitacions personals que són de més mal superar. Ara, doncs, oferiré només unes quantes reflexions que apleguen i subratllen, per via de síntesi, les dades més notables que m'ha proporcionat l'anàlisi detallada del text.

La Declaració completa consta de 144 entrades, però en rigor són més. Perquè, encara que en sis casos se'ns remeti, sense més ni més, a un altre mot, en molts d'altres s'enregistren diversos sentits d'un mateix vocable. Més encara, en la definició es fan servir, a vegades, sinònims o termes correlatius que també he estudiat.

3.1. De bon començament he fet notar que Gil de Roma és un representant insigne de l'escolàstica i un aristotèlic convençut. De fet, els llibres de l'Estagirita —*lo philòsof*— són citats contínuament en el *Regiment de prínceps*, i no pas com una autoritat a què es fa recurs de tant en tant sinó com un guia que proporciona la pauta a seguir en l'exposició dels diversos temes. No ens hem d'estranyar, per tant, que la majoria dels mots necessitats de declaració siguin propis de l'Escola, amb un predomini, donat el tema de l'obra, dels corresponents a l'ètica. Així recollim: *accident, acompanyable, actiu, adoptiu, afabilitat, afàbil,*

ambiciós, audàcia, barbarescs, bomoloc, civil, comunicar, comunicatiu, conjugable, constància, contenir, continència, continent, contractes, dejecció, detraedor, dret positiu, epilees, equivocació, experiència, ètica, eutrapèlia, existència, fluència, formositat, hàbit, jactància, illiberal, immòbil, importable, impossible, insaciable, insadollable, intel·ligència, intemperància, justícia commutativa, distributiva i legal, magnanimitat, mansuetud, mans, nèmesi, objecte, particular, passional, passiu, policia, política, possible, potència, pudícia, regiment dominatiu, matrimonial, paternal i servil, speculatiu, subjecte, taciturnitat, zel.

Directament relacionats amb aquests, registrem els mots que fan referència a formes de govern —*de senyoria*—: *aristocràcia, democràcia, ichonomia, monarquia, monòstica, oligarquia, potència, tirania.*

Hi ha encara un conjunt de paraules pròpies del vocabulari bèl·lic: *bifa, centurió, cunills o cuyls, degans, forcicular, trabuc, tripant.*

Tenen interès les que es refereixen a d'altres ciències, amb una particular atenció a la geometria: *pedagoch; ethimologia; rerefacció; poeta, retòrica, gramàtica; música, melodia, tons; geometria, geòmetre, circular, costa, dyòmetre, matemàtica, perspectiva, piramidal, tetràgon.*

Hi ha un capítol especial, l'únic en què el traductor s'atreveix a corregir la plana a Gil de Roma i a completar-ne la informació: el dels vents. C i E s'acaben amb un dibuix prou detallat de la rosa.

3.2. Del repàs que he fet del DCVB i del DECLC, també se'n poden treure algunes conclusions d'un cert interès:

3.2.1 Hi ha un grup de mots que no són registrats en els diccionaris o no ho són amb el sentit que ací se'ls atribueix.

En aquest segon aspecte podem indicar: *barbareschs, costa i costeres, degans, expert, ichonomia i ichonòmich, intel·ligència, no = «in», constipació.* N'hi ha que són enregistrats però no són documentats amb cap text escrit: *cunills, cunilleres, cuyls, àguil.*

Potser tenen més interès encara aquells que els diccionaris no han recollit fins ara: *bomoloch, covilleres, duÿble, epilees, for-sicular, marejar, massaricia, nèmesi, nemesit, monòstica, tripant, euro-austral, austre-affricà, chelo, vertible*. Permeteu-me, si res més no, que solliciti la vostra atenció pel que sembla una creació ben original del nostre vocabulista: *marejar*.

3.2.2. Gràcies a aquests manuscrits podem recular una colla d'anys la primera documentació d'uns quants mots. D'antuvi, aquells dels quals el DCVB ja presentava el *Regiment de prínceps* com a tal primera documentació, car, com hem dit, els autors del *Diccionari* van fer servir l'edició de 1498: *acompanyable, centurió, conjugable, dominatiu, formositat, jactador, illiberal, intel·ligència, justícia commutativa i distributiva, matemàtica, piramidal*. Després, aquells que tenen indicada una primera documentació certament posterior: *amicable, adoptiu, afable, falaguer, aristocràcia, boreal, comunicatiu, democràcia, diàmetre, esperteia, cuytat, faula, immòbil, insaciable, destemprança, matemàtic, monarquia, mòbil, passionals, perspectiva, políticament, polític, pri-meria, pudicícia, púdich, rarefacció, raretat, ampliació, espessura, tetràgon, tiranitzar, zelós*. Deixant de banda, entre tots aquests, els que es documenten en el segle xv, permeteu-me també de sol·licitar el vostre interès envers els més significatius (indico entre parèntesis l'any de la primera documentació, segons els diccionaris consultats): *púdich* (1561), *immòbil* (1599), *políticament* (1678), *perspectiva* (1695), *associable* (1696), *aristocràcia* (1803-1805), *democràcia* (1879-1885), *mòbil* (1886, *Canigó* de Verdguer), *rarefacció* (1887), *matemàtic* (1910), *passionals* (1911).

3.2.3. Una bona part d'aquests vocables, els trobem registrats per primera vegada a finals del segle xiv o començaments del xv. Aquesta dada no afegeix res de nou als nostres coneixements (sabíem ja que en aquests anys totes les llengües modernes reberen una gran incorporació de cultismes lèxics), però ens ajuda a fer-los més precisos.

3.2.4. Parlant de lèxic català d'origen escolàstic és obligada la referència a Ramon Llull. Un repàs superficial de les dades que ens ofereix aquest estudi ens confirma la precocitat genial de l'obra lulliana. Entre els vocables que he estudiat, 48 ja es troben documentats, segons el DCVB, en obres de Llull: *accident, actiu, faedor, audàcia, circular, civil, comunicar, continència, continent, positiu, equivocació, fluència, influència, geometria, gramàtica, hàbit, insadollable, intemperància, temprança, lig, ley, simplexa, mans, melodia, movable, nodriment, objet, orgue, particular, passiu, possible, potència intel·lectual, volitiva, sensitiva, visiva, auditiva, pràctica, prioritat, eixamplament, espès, servil, retòric-a, sort, speculatiu, subje, gelós*. Aquest fet, a més de subratllar la importància i l'interès de la creació lèxica de Llull, ens indica que fou relativament poca la seva incidència en la llengua catalana, ja que, al cap de cent anys escassos, els mots que ell havia introduït continuaven essent *no acostumats ne usats en nostre llenguatge*.

3.2.5. Per acabar voldria fer tres observacions breus.

Ja Jordi Rubió havia indicat el treball de Llull com «un cas paral·lel al dels juristes traductors dels codis al segle XIII».⁴² D'alguna manera ens ho confirmaria el fet de trobar en el vocabulari del *Regiment de prínceps* alguns termes que es documenten ja en la literatura jurídica anterior: *paternal, contractes, fermetat, lleial*. *Civilment* ja és usat pel *Libre de les Costums de Tortosa*, així com *amicable*.

A l'hora d'estudiar la documentació d'aquests mots es pot observar que apareix molt sovint Eiximenis com un testimoni del seu ús. Sobretot —ni cal dir-ho— en aquells que podem considerar d'origen més estrictament escolàstic. Això em porta —una vegada més— a refermar-me en la idea, que ja ha repetit tanta gent, de la necessitat de publicar i estudiar a fons l'obra del franciscà gironí. I no només la seva. Penso en aquells altres textos, filosòfics o teològics, que no han tastat mai la impremta

42. JORDI RUBIÓ I BALAGUER, *Sobre els orígens*, 18.

o que no l'han tornada a tastar, com el mateix *Regiment de prínceps*, després de l'edició o les edicions incunables.

Malgrat que la dada no és massa significativa, no em sabria estar d'indicar que dos mots d'aquest vocabulari són documentats per primera vegada en la versió de la *Divina Comèdia* d'Andreu Febrer —*tost* i *palutós*—, i un —*immovible*— en la del *Corbaccio*.

D'una manera o altra he d'acabar aquesta presentació de l'edició d'un text que, segons la meua modesta opinió, té un interès limitat però real, per a l'estudi de la història de la llengua catalana. He volgut —i espero haver-me'n sortit— mostrar com, al segle XIV, un freret català es va plantejar lúcidament un problema que, en un cert sentit, avui tornem a viure: l'adaptació d'un lèxic científic i tècnic que s'ha imposat i s'ha acceptat arreu en una altra llengua.

Arnau Estanyol es mirava, amb una punta de sa escepticisme, el seu treball de lexicògraf quan, valorant-lo amb una humilitat també molt sana, considerava que no estalviaria pas al futur lector del «*Regiment de prínceps* que fos instruït en la moral filosofia o que hagués algun sufficient informador sobre lo present libre». Jo no em faig pas tampoc massa il·lusions sobre la meua tasca de comentarista: em sentiré satisfet si no he enfosquit les coses per comptes d'acalarir-les. L'únic avantatge que tinc és que els qui m'heu volgut escoltar coneixeu més bé que jo mateix aquestes qüestions i sereu capaços de prescindir de les meves glosses, si us són un entrebanc, i treure directament tot el suc d'aquest vocabulari del desconegut frare carmelità. Ja faré prou, doncs, si, quan l'estudieu amb calma, no m'apostrofeu com sant Agustí al Petrarca: «*Infelix, quam sanius fuerat tacere quam loqui*».

LA NOSTRA EDICIÓ

Per a l'edició del text m'he basat en el manuscrit C: és el més acurat i el més complet. Només en un parell o tres d'oca-

sions, que ja adverteixo, n'he corregit la lectura indiscutiblement errònia. S i E, com podreu comprovar, són ben bé de la mateixa família i només els separen grafies insignificants. Hi ha un punt en què divergeixen sistemàticament de C: la forma de citar el text del *Regiment de prínceps*. Mentre que C fa seguir l'ordinal als substantius *llibre, part i capítol*, S i E el posen sempre a davant. Per no enfarfegar les notes de l'aparat crític, ho he indicat, cada cop, dient: *la citació, m(ore) s(òlito)*.

He regularitzat l'ús de les majúscules, la grafia de *i i j, u i v*. He resolt les abreviatures. He emprat l'accentuació, l'apòstrof i el guionet del català actual; amb el punt volat he indicat les elisions que avui no tenen representació gràfica. He puntuat el text i separat els mots d'acord amb la llengua moderna. He conservat, però, com a inicials les dues eses de *assaber* que alterna sovint amb *açaber*.

A més de les notes de caràcter textual on indico totes les variants excepte algunes, ben poques, sense cap interès, n'he escrites unes altres que intenten aclarir el sentit dels mots que es declaren en el vocabulari, copiant el text del *Regiment de prínceps* a què es remet en alguns casos. Assenyalo també la documentació que enregistren el DCVB i el DECLC per a cada un dels vocables que es defineixen i per a alguns altres que apareixen en l'explicació o com a sinònims o com a il·lustració, per exemple, d'un determinat procediment de derivació.

MODEST PRATS

EDICIÓ DEL TEXT

1 *Açí comença la declaració e la explanació d'alguns vocables escurs
contenguts e posats per lo present doctor, e d'alguns escurament es-
planats per nós en lo present libre, los quals vocables no són usats
ne acostumats comunament en nostre lenguatge.*

- 1 Tots aquests vocables següents, qui no són bé acostumats o usats
en lo nostre lenguatge, són contenguts, e los demás replicats, en di-
versos lochs d'aquest libre. E per tal com a lur enteniment ells re-
quiren més a avant altres declaracions que en aquesta obra per lo
5 maestre no són posades, les quals declaracions nós no gosàvem ni
devíem mesclar entre les paraules del dit maestre; encara, per tal com
fóra cosa enugyosa declarar e esplanar los dits vocables en quescun
loch, nós, zelant per lo bé comú e de tots, havem proposat declarar
10 ells a part, en la fi d'aquest libre (per ço com nós pensam que al-
guna vegada la present explanació vendrà en mans d'alguns pus sim-
ples, com ella sia profitosa a tot lo poble, segons que fa testimoni
lo present doctor en lo primer capítol de la primera part del primer
libre), per tal que aquells qui al primer libre legiran, si atroben algun
vocale escur qui no sia usat comunament segons lo lenguatge vulgar,
15 recórreguen tant tost a la present declaració o explanació, ordonade
segons l'orde de les primeres lletres. E si s'esdevé que en aquesta
nostra declaració o ordonació sia trobat vocable qui axí matex sia
escur e no sia usat comunament, recórreguen per semblant manera
a la present taula, quar quescun vocable, aytal trobaran declarat sots
20 la letra per la qual comença.

- E no.s meraveylen los letrats perquè açí havem declarats alguns
vocables qui a ells semblen comuns e usats. Car, si, per rahó de l'ús
del latí, qui és lenguatge perfet e propi a declarar les natures de les
coses, ells acustumen e usen més los vocables propis e formen entre
25 si mateys rahons e proposicions quax literals en romanç —e en aques-
ta manera los dits vocables són a ells comuns—, emperò aytals voca-
bles no serien comuns ne entesos per los simples ydiotes, qui usen
solament lo lenguatge vulgar, qui és imperfet, per lo qual hom no
pot declarar vocables ne rahons naturals sens gran multiplicació de
30 paraules, segons que és manifesta cosa en aquesta proposició: *Dos*

accidents d'una matexa spècia no poden ésser en un matex subjèct, per tal com los accidents són nombrats segons nombre dels subjèct.

E açò matex és manifest de molts altres vocables e de moltes altres rahons en diverses sciències, en les quals los letrats, e aquells qui usen los térmens d'aquelles, alguna vegada parlen algunes rahons en romanç quax totes de vocables escurs e no usats en lo lenguatge comú.

 Axí matex no.s meraveylen los simples si en diversos lochs d'aquesta esplanació nós havem posats alguns vocables pus acostats a la manera del parlar del llatí que del romanç (axí com deym *actiu, passiu, accompanyable, associable, dujible, sadolable, possible, impossible*, e axí de molts altres). Quar la manera del parlar del llatí és perfeta e ha moltes maneres de parlar, de les quals una és pus covinentment al romanç que no altra. Axí com pus covinentment diu hom en romanç *açò pot ésser leugerament portat*, que no *açò és portàtil o dujible*; e pus covinentment *aquell hom pot ésser girat*, que no *aquell hom és vertible*; o *açò es pot fer*, que no *açò és possible*; o *açò no.s pot fer*, que no *açò és impossible*, emperò aquestes maneres són perfetes e comunes en lo llatí. E, per tal com nós érem forçats per pregàries, les quals reputàvem a nós esprès manament, de ressemblar, aytant com nós poguésem, les dites maneres del llatí e del dit doctor en la present esplanació, per amor d'açò la manera de l'esplanar en la present obra quax de tot en tot sembla a la manera del llatí d'on és treta, fort poques coses variades, per què seria cosa fort necessària, a tot hom qui d'aquesta obra volgués haver enteniment, que fos instruït en la moral filosofia o que hagués algun sufficient informador sobre lo present libre.

- [1] ACCIDENT. És aquella cosa la qual ha departiment contra substància, e ve en lo subjèct e se'n partex sens corrupció del subjèct. Axí com deym que la calor és accident del cos.
- [2] ACOMPANYABLE o ASSOCIABLE. És apellat aquell hom o aquella fembra qui és familiar o viu en companya e no vol estar solitari. E aquesta manera de parlar és semblada a aquella segons la qual nós deym *abominable, amicable*, e axí de molts altres vocables semblans.
- [3] ACTIU o FAEDOR PROPI. És apellat açí aquella cosa qui és activa o faedora en les obres naturals. Axí com, en la genera-

- ció de l'hom o de les altres coses animades, lo mascle és actiu o faedor propi e la fembra passiu.
- [4] ADOPTIU FILL. És appellat aquell qui és pres o elegit d'aquí avant en loch de fill.
- [5] AFABILITAT o FALAGUERIA. Pròpiament significa delitable o graciosa parlaria, emperò en aquesta obra comunament és posat per graciosa o plaent conversació, com alguna persona conversa o participa graciosament ab los altres, e és plaent a tots comunament.
- [6] AFFABIL. És dit aquell qui és falaguer o graciós en paraules o en conversació. E és dit *affàbil*, de affabilitat, axí com *falaguer*, de falagueria.
- [7] AMBICIÓS. És appellat aquell qui és massa cobegyoés envers béns forans e majorment envés les honors.
- [8] ARESTOCRÀCIA. És senyoria bona d'alguns molts bons e virtuosos. Ço és a ssaber: quan alguns prohòmens regexen o senyoregen en algun loch, aytal regiment o aytal senyoria és appellada arestocràcia.
- [9] AUDÀCIA. Aquest vocable no és pas ací segons que comunament hom lo pren per abrivament o per espertea en parlar, ans és ací pres per espertea o per abrivament o per ardiment envés los perills o envés les coses terribles o perillooses, e majorment envers los perills de les batayles.
- [10] AUSTRAL VENT. Ja és declarat per a avant en lo vocable *vent*.
- [11] BARBARESCHS. Són appellats aquells qui no són ordonats per lyg, ans són salvatges o estranys a tota manera d'altra gent.
- [12] BATAYLES DE OLIMPI. L'avem declarat en son loch, sobre lo capítol Vè de la primera part del primer libre.
- [13] BIFFA. És appellat una manera de gyn ab lo qual hom trau pedres contra les forces dels castells o de les viles, segons que declara lo mestre: libre III, part IIIª, cap. XVIII.
- [14] BOMOLOCH. Ja l'avem declarat en son loch, sobre lo capítol XXX de la segona part del primer libre.
- [15] BOREAL VENT. Ja és declarat en lo vocable *vent*.
- [16] CAUCASSO. Ja és declarat en son loch, sobre lo capítol IXè de la primera partida del primer libre.
- [17] CENTURIÓ. És appellat aquell qui és posat o senyoregya sobre C hòmens en les guerres o en les batayles.
- [18] CERÇ. És declarat per avant en lo vocable *vent*.

- [19] CIRCULAR FIGURA. És aquella figura la qual és rodona axí com lo cercle.
- [20] CIVIL. Aquest vocable és dit de ciutat, axí com *ciudadà*, de ciutat. E per tal, aquest vocable diu o denomina les coses que pertanyen a la ciutat. Axí com *dret civil*, *obra civil*, *poder o potència civil*, e axí de semblants.
- [21] CIVILMENT. Aquest vocable és dit de ciutat, e vol dir civilment, a manera de ciutat, axí com diu hom *pagesivolment*, a manera de pagès.
- [22] COMUNICAR. Diu aytant com comunament participar.
- [23] COMUNICATIU. És dit de comunicar, axí com deym *participatiu* de participar, o *sensitiu* de sentir.
- [24] CONJUGABLE. És dit hom o fembra qui pot ésser ajustat per matrimoni. E havem axí posat aquest vocable per esquivar gran multiplicació de paraules, com ell sia moltes vegades replicat, e per donar a entendre als letrats la descripció d'Aristòtil.
- [25] CONSTÀNCIA o FERMETAT. És virtut per la qual hom està ferm en algun bon propòsit.
- [26] CONTENIR. És haver continència. NO CONTENIR. No haver continència.
- [27] CONTINÈNCIA. És abstinència de tot vici e de tot peccat, parlant generalment. Mas, pròpiament, continència és tenir si matex en castedat. INCONTINÈNCIA. No tenir castedat.
- [28] CONTINENT. És dit aquell qui ha continència o castedat. INCONTINENT. Aquell qui no té castedat.
- [29] CONTRACTES. Són appellats axí com donar franchament, canviar una cosa per altra, comprar, vendre, prestar e menlevar alguna cosa.
- [30] COSTA. És açí appellada quescuna de les IV parts costeres del quadrangle, segons que ja havem exemplificat damunt, sobre lo capítol XVI de la segona part del III libre.
- [31] CUNILLS o CUNILLERES. Són açí dites aquelles vies o aquelles caves, fortament amagades dejús terra, les quals fa hom per pendre castells o ciutats o altres forces.
- [32] DEGANS. Són açí appellats aquells qui són sobreposats a X hòmens en les batayles, sí que sien a caval o a peu.
- [33] DEJECTIÓ. És açí appellat aquell vici o aquell peccat per lo qual alguns deffallen envés les honors e noblees, humiliant o menyspreant si mateys més que fer no deuen.

- [34] DEMOCRACIA. És senyoria mala de molts, axí com de tot lo poble. Ço és a ssaber: com lo poble qui regex o senyoregya no cura del bé de tots, segons lur estament, axí com s'esdevé en Ytalia o en Lombardia. E d'açò posa declaració lo maestre, damunt, libre III, part II^a, capítol II en la fi.
- [35] DETRAHEDOR. És aquell qui, contrastant a veritat, publica los mals o ls peccats amagats de son proïsme, o reconta aquells ajustant a ells, o imposa falsos crims, o nega e amaga los béns e les virtuts, o aminve dels béns manifestes o de les virtuts, o gira e convertex los béns en mals. Aytal és appellat *detraydor*.
- [36] DYÒMETRE. És aquella dreta línya qui mesura o trenca per mig la figura circular o altra figura en dues parts eguals axí com és açí exemplificat en aquestes figures.
- [37] DOMINATIU REGIMENT. Ja és declarat per a avant en la letra R.
- [38] DRET POSITIU. És appellat aquell dret qui és ordonat o posat per les gens.
- [39] DUYBLE. És dit açò qui leugerament se lexa portar, o dur, o menegyar.
- [40] EPILEES o SOBREJUST. És appellat aquell qui usa més de misericòrdia que de justícia.
- [41] EQUIVOCACIÓ. Aquest vocable no és usat en lo vulgar, emperò ell és propi e natural, e és equivocació quan alguna dicció o algun vocable significa moltes coses.
- [42] EXPERIÈNCIA. És conexença certa d'algunes coses singulars o particulars. E d'aquí és dit *experiment* o *experimentalment*.
- [43] ESPERT. Aquest vocable és dit alguna vegada d'espertea o de cuyta. Axí com deïm *aquell hom va espert*, ço és a ssaber *cuytat* o *tost*. Alguna vegada és dit espert de experiència o de certa conexença, com algun hom ha vistes e hoïdes moltes coses, e per aquelles és dit *espert* o *sabent* o *scient* en semblans coses. E a aquest enteniment aquest vocable és posat en diversos lochs d'aquest libre.
- [44] ÈTHICA. És sciència la qual tracta de bones custumes.
- [45] ETHIMOLOGIA És declaració d'algun vocable no conegut o menys conegut per altre vocable més conegut o per altres vocables més coneguts en un matex lenguatge o en diversos. Axí com deïm que *servent* és dit *ésser servat*.

- [46] EUTRAPELIA. És virtut per la qual hom ha degudament e mesuradament si matex en joch o en alegria.
- [47] EXISTÈNCIA. Aquest vocable és natural e propi, jatsia que no sia usat en lo vulgar. E és dit *existència*, de ésser e de star; axí com deym *apparencia*, de apparexer, e *continència*, de contenir.
- [48] FAULA. És appellada aquella ystòria, que hom reconta alguna vegada, la qual no és veritable en si, ne ha semblança de veritat.
- [49] FLUÈNCIA. És habundància corrent o devallant dalt. INFLUÈNCIA. És habundància dintre devallant o corrent.
- [50] FORMOSITAT. És bellea qui està en concordança o en proporció dels membres, segons que és declarat per lo maestre, damunt, libre primer, part II, ca. XXIV.
- [51] FORSICULAR FORMA. És appellada aquella forma o aquella figura qui és feta a manera de tesores, segons que havem exemplificat damunt, sobre lo capítol XII de la IIIª part del III libre.
- [52] GEÒMETRE. És dit aquell qui és instruït en sciència de geometria.
- [53] GEOMETRIA. És sciència de les mesures de la terra.
- [54] GRAMÀTICA. És sciència de bé escriure, bé pronunciar o parlar, e de bé ordonar paraules.
- [55] HÀBIT de la ànima o de l'enteniment. És lo concebiment d'alguna qualitat, axí com de sciència o de virtuts.
- [56] JACTADOR. És dit aquell qui es dóna jactància o vana glòria o laor vana.
- [57] JACTÀNCIA. És arguyl o supèrbia, vana glòria o laor vana.
- [58] ICHONOMIA. És disposició o ordonació o regiment de casa o de companya.
- [59] ICHONÒMICA. És sciència o saviesa per la qual hom sap dispensar, ordonar o regir la pròpia casa o la pròpia companya.
- [60] ICHONÒMICH. És dit aquell qui és dispensador, distribuïdor o ordonador de la pròpia casa o de la pròpia companya.
- [61] IL-LIBERAL. És appellat aquell qui no és liberal o franch, ans és escàs o avar.
- [62] INFLUÈNCIA. Ja és declarat sots la letra F, vocable *fluència*.
- [63] INMOVIBLE o IMMÒBIL. És dit ço qui no es pot moure.
- [64] INPORTABLE. És dit ço que hom no pot portar o sustenir.
- [65] IMPOSSIBLE COSA. És appellat ço qui no pot ésser fet.

- [66] INSACIABLE o NO SADOLABLE. És dit aquell qui.s no pot sadollar d'algun desig.
- [67] INSENSAT. És dit aquell qui és derahonat o qui no usa de rahó per ço com no ha seny, ans és orat.
- [68] INTEL-LIGÈNCIA O INTEL-LIGÈNCIES. Són appellats açí Déus, los àngels e les ànimes separades.
- [69] INTEMPERÀNCIA O DESTEMPERÀNCIA. És dita contra temperança, quar *intemperat* o *no temperat* és dit aquell qui no ha temperança o temprament envés les coses delitables dels senys corporals e principalment del tocar e del testar.
- [70] JUSTÍCIA COMMUTATIVA. Ja és declarat per lo maestre damunt, libre primer, part II^a, capítol XI.
- [71] JUSTÍCIA DISTRIBUTIVA. Ja és declarat per lo maestre damunt, libre primer, part II^a, capítol XI.
- [72] JUSTÍCIA LEGAL. És aquella justícia o aquell dret lo qual és manat per la ley, segons que és declarat per lo maestre, damunt, libre primer, part II^a, cap. X e XI.
- [73] JUST LEGAL. És dit aquell qui.s delita en fer ço que la ley mana, segons que és declarat per lo maestre, damunt, libre primer, part II^a, capítol XI.
- [74] LEGAL. Aquest vocable és dit de *ley* o de *lig*. E deuriem dir de *ley*, *leyal*, mas, per tal com aquest vocable, *leyal*, comunament entre nós se posa per *fael*, per amor d'açò, per fer departiment de la un a l'altre, nós deÿm, de *ley* o de *lig*, *legal*, e no deÿm *leyal*.
- [75] LEY o LIG. Havem esplanat indiferentment, per ço com se diu comunament, emperò pus propi parlar és a nós lig que no ley.
- [76] MAGNANIMITAT. És aquella virtut per la qual hom és dit haver gran coratge envés grans honors.
- [77] MANSUETUT o SIMPLEA. És ja declarat per lo maestre, damunt, libre I, part II^a, capítol III e capítol XXVII. E part III, capítol primer, posa lo maestre la sua equivocació.
- [78] MANS. Aquest vocable és dit e devallat de mansuetut, axí com *simple*, de *simplea*. En l'aragonès lenguatge és més usat, on diuen *manso* o *mansedo*, ço és a ssaber, simple o suau.
- [79] MAREYAR. Aquest vocable havem ja declarat en son loch, sobre lo capítol XIII de la primera part del segon libre.
- [80] MASSARÍCIA. Aquest vocable havem ja declarat en son loch, sobre lo capítol XII de la III^a part del II libre.

- [81] MATHEMATHICA. És sciència la qual tracta de les quantitats, separades de tota matèria.
- [82] MATHEMÀTHIC. É dit aquell qui és instruyt en sciència de mathemàtica.
- [83] MELODIA. És apellat algun dolç cant e delitable.
- [84] MOLTÓ. És posat damunt per algun artifici o edificci de fusta ab què hom combat les forces, segons que declara lo maestre damunt, libre III, part III^a, capítol XIX.
- [85] MONARCHA. És aquell qui és príncep d'una ciutat o príncep singular qui posseex singular senyoria sobre tots, axí com fo Alexandre envés los grechs e Juli envés los romans.
- [86] MONARCHIA. És senyoria o poder singular, principal o major.
- [87] MONÒSTICA. És sciència qui és del regiment d'un hom, per ço com ensenya en qual manera hom degya regir si matex.
- [88] MOVIBLE o MÒBIL. És dit ço qui es pot moure.
- [89] MÚSICA. És sciència la qual tracta de vous e de les proporcions de les vous.
- [90] NÈMESIS. És passió per la qual hom és indignat e ha dolor de les prosperitats dels mals, segons que ja és declarat damunt per lo maestre, libre primer, part III^a, capítol X.
- [91] NEMESIT. És appellat aquell qui té migyania entre envegya e plaentaria, e ha goig de les prosperitats dels bons e ha dolor de les prosperitats dels mals, segons que declara lo maestre, libre primer, part III^a, capítol XI.
- [92] NO. Aquesta negació alguna vegada és damunt posada negativament; axí com deym *si no és virtuós no és rey*. E altres vegades ella és posada privativament e fa composició ab ço que priva o nega; axí com deym *no cura, no glòria, no ira*, e axí de molts altres. Car aytal negació privant no és presa d'aquella negació *non*, ans és presa d'aquella preposició *in*.
- [93] NUDRIMENT. Aquest vocable és posat en aquesta explanació en dues maneres, ço és a ssaber, naturalment e moralment. Naturalment, nudriment és posat per vianda del cos. Moralment, és posat per bona costuma o per alguna virtut. E, per tal, com aquest vocable serà atrobat, deu hom guardar a l'enteniment de les altres paraules qui van davant e qui.s seguexen, quar, per aquelles, hom haurà enteniment d'aquest.
- [94] OBGET. És appellada aquella cosa o aquella matèria la qual primerament és representada a la potència de la ànima e mou ella

- a obrar segons la sua virtut. Axí com la color és obget de la vista, el so de l'hoÿr, e axí dels altres.
- [95] OLIGARCHIA. És appellada la senyoria mala d'alguns mals, richs; axí com alguns molts ensem regexen e senyoregen en algun loch e no curen del bé comú de la gent, ans curen més de lur bé propi, e constrenyen o destruen los altres, segons que açò declara lo maestre, damunt, libre III, part IIª, capítol II.
- [96] ORGUE o INSTRUMENT. Aquest vocable no és posat açí per instrument de música, mas orgue o instrument és alguna arma ordonada a deffensió de l'honor de l'hom, o algun artifici, o algun membre corporal ordonat a alguna altra necessitat de l'hom.
- [97] PALUÇOS. Són appellats alguns lochs ayguals on se fa lo fe o la pastura de les bísties.
- [98] PARTICULAR. Aquest vocable és dit de part, quar particular és cosa parcial o departida d'altre.
- [99] PASSIONALS PARAULES. Són aquelles per les quals aquells qui pladegen davant lo jutge provoquen ell a hoy o a ira contra los adversaris, e a benignitat o a misericòrdia envés si matex en lo juy.
- [100] PASSIU PROPI. És appellat açí aquella cosa qui és pacient o sustent en les obres naturals. Axí com, en la generació de hom e de les altres coses animades, la fembra és dit passiu propi, el mascle és dit actiu o faedor propi.
- [101] PATERNAL REGIMENT. És declarat per a avant, sots la letra R, vocable: *regiment paternal*.
- [102] PEDAGOGH. És appellat aquell maestre qui mena e nudrex l'infant en estudi.
- [103] PERSPECTIVA. És sciència sots geometria la qual tracta de línya visual o de línya radiosa.
- [104] PIRAMIDAL FORMA. És alguna figura la qual se leva o comença d'ample e fenex en agut, a manera de flamma de foch, segons que ja havem exemplificat en son loch, sobre lo capítol XII de la IIIª part del III libre.
- [105] PLAENTERIA. Pot ésser en dues maneres: o en la conversació o en lo coratge d'algú. De la primera manera de plaenteria, segons la qual algú és plaent e alegre en la sua conversació, parla lo maestre damunt, libre primer, part IIª, capítol XXVIII. De la segona manera de plaenteria, ço és a ssaber, de plaenteria

- de coratge, segons la qual algun ha goyg e plaer de totes prosperitats, parla damunt, libre primer, part III^a, capítol XI.
- [106] POETA. És appellat aquell qui feny e fa dictats.
- [107] POLICIA. És sciència de regiment de molts o de regiment de ciutat. Policia quax vol aytant dir com ordonació de ciutat quant a totes les senyories qui són en ella, e, principalment, quant a la major senyoria que senyoregya a les altres, segons que declara lo maestre, damunt, libre III, part II^a, capítol II.
- [108] POLÍTICHAMENT VIURE. Ço és, a manera de ciutat o de vila, viure.
- [109] POLÍTHIC. És aquell qui ha sciència de policia; o políthic és dit aquell qui viu e està in ciutat e entre molts.
- [110] PORTATIL. És dit ço qui leugerament se lexa portar.
- [111] POSSIBLE COSA. És dit ço que fer se pot. IMPOSSIBLE, ço que fer no.s pot.
- [112] POTÈNCIA. Aquest vocable alguna vegada és pres o posat per alguna partida de la ànima intellectiva; axí, com deym *potència intellectiva*, *potència volitiva*. Alguna vegada, per alguna partida de la ànima sensitiva; axí com per quescú dels V sens corporals, axí com deym *potència visiva*, *potència auditiva*, e axí dels altres. Alguna vegada, per poder o senyoria. E jatsia que en aquest enteniment no sia molt acostumat en lo vulgar, emperò, segons les escriptures, potència en lo llatí és posat per gran poder o per gran senyoria. E, a quescuns d'aquests enteniments, lo dit vocable és posat en diversos lochs d'aquest libre.
- [113] PRÀTHICA SCIÈNCIA. És aquella la fi de la qual és obra.
- [114] PRÀTHIC ENTENIMENT. És aquell qui estudia o pensa los principis d'alguna sciència per entenció e per fi d'obrar.
- [115] PRIMERIA o PRIORITAT. Ja és departida e declarada per lo maestre, damunt, libre II, part primera, capítol III.
- [116] PUDICÍCIA. Segons aquest maestre, és castedat éntegra, no solament refrenant o abstinent-se de les obres luxurioses, com fa aquell qui és dit cast, ans encara refrenant los senyals o ls comportaments qui mouen hom a les dites obres, per lo qual refrenament és dit púdich o honest. E per rahó d'aquesta diferència nós, explanant damunt, som forçats de dir pudicícia e púdich, e no castedat ne cast; quar, jatsia que pudicícia sia castedat, emperò no per lo contrari, quar tota castedat no és pudicícia, per ço com algun pot ésser cast en si, qui emperò

- no reffrena los comportaments, per què ell no és púdich o no ha pudicícia. Emperò largament prenent aquest vocable, pudicícia és posat en algun loch per castedat.
- [117] PÚDICHS o PÚDIQUES. Són dits de pudicícia, axí com cast de castedat; quar púdichs són aquells qui han o tenen pudicícia, qui són casts d'obra e honests de senyals o de comportamens. IMPÚDICHS són aquells qui deshonestament se comporten.
- [118] RAREFACIÓ o RARETAT. Aquests vocables no són acustumats o usats en lo nostre lenguatge vulgar, emperò ells són naturals e propis, e dien o signifiquen *ampliació*, *exemplament*, *no espesura* o *no constipació* de parts en alguna cosa material; axí com nós vehem, per exemple, en la espongya, en la estopa e en moltes coses semblans qui no han les parts axí espesses o constipades com la pedra o.l ferre.
- [119] REGIMENT DOMINATIU o de senyor. És aquell per lo qual senyor deu regir servens.
- [120] REGIMENT MATRIMONIAL. És aquell per lo qual marit deu regir sa muyler.
- [121] REGIMENT PATERNAL. És aquell per lo qual lo pare deu regir los fills.
- [122] REGIMENT SERVIL. És aquell per lo qual los servens deuen ésser regits.
- [123] RETHÒRICA. És sciència, axí appellada quax per còpia o per habundància de parlar o de dir; e és sciència de bé ordonar paraules o ordonadament parlar.
- [124] RETHÒRICH. És aquell qui ha sciència de rethòrica.
- [125] SEPTENTRIONAL PARTIDA. És aquella qui és de la part de les VIII esteles, les quals, lo cel girant, par que vagen o sien portades lo cap ressubinat.
- [126] SEPTENTRIONAL VENT. És declarat per a avant en lo vocable *vent*.
- [127] SORT. És açí pres per esdeveniment per cas o fortuna.
- [128] SPECULATIU ENTENIMENT. És aquell qui pensa o studia los principis d'alguna sciència per entenció o per fi de saber.
- [129] SPECULATIVES SCIÈNCIES. Són aquelles la fi de les quals és saber.
- [130] SUBJET. És açí appellat aquella matèria en la qual ha ésser l'acident.

- [131] TACITURNITAT. És pres o posat açí per aquella qualitat per la qual algú reté si matex de parlar, o per la qual és fet poch parlar.
- [132] TETHRAGON. Ja és declarat e exemplificat en son loch, damunt, sobre lo capítol XXII de la II part del primer libre.
- [133] TYRAN. És appellat aquell rey o aquell senyor qui és massa fort, malvat, cruel, qui turmenta e constreny lo poble.
- [134] TYRANIA. És appellada la senyoria malvada, massa fort e cruel del tyran, segons que declara lo maestre, damunt, libre III, part II^a, capítol II e VIII.
- [135] TYRANIZAR. És appellat lo malvat regiment del tyran.
- [136] TONS. Açí són appellats sons de música.
- [137] TRABUCH. És appellat una manera de gyn qui trau grans pedres contra les forces dels castells e de les viles, e trau pus dret que negun altre segons que declara lo maestre, damunt, libre III, part III^a, capítol XVIII.
- [138] TRIPANT. És appellada una manera de gyn qui trau grans pedres pus dret e pus luny que biffa ne que trabuch, segons que declara lo maestre, damunt, libre III, part III^a, capítol XVIII.
- [139] VENT AUSTRAL. És aquell vent qui ve de la part del migjorn. del sol ponent, ha un altra qui ha nom *austro-affricà* o *labeyg*. E alguna vegada quescú d'aquests dos vents collaterals és pres per lo principal e appellat *migjorn*, per tal com són acostats a aquell principal, la un deçà e l'altre dellà. E en aquesta manera los pren lo maestre per un vent, damunt, libre II, part I^a, capítol XVIII. Emperò ells han gran departiment, segons que és declarat en la figura dels vens.
- [140] VENT BÒREAS. És aquell vent qui ve a nós de la part de septentrió envès sol ixent; e aquest vent en altra manera és appellat *àguil*.
- [141] VENT CERÇ. És aquell vent qui ve a nós de la part de septentrió envès sol ponent.
- [142] VENT SEPTENTRIONAL. És aquell vent qui ve a nós de la part de França o de la part septentrional, lo qual vent se leva del cercle de les VII esteles, les quals, lo món girant si mateis, par que sien portades, lo cap resubinat. E aquest vent ha dos vents collaterals o acostats: de la part d'orient, ha un vent qui és appellat *àguil* o *bòreas* o *chelo*; de la part de sol ponent, ha un altre qui és appellat *cerç*. E per tal com aquests III vents

són fets naturalment e regnen més en hivern, alguna vegada hom no departiment entre ells, ans los pren hom per un vent e diu hom *cerç* o *tremuntana*. E, segons aquesta manera, pren lo maestre aquests III vents per un vent: damunt, libre II, part I^a, capítol XVII.

- [143] VERTIBLE. És appellat ço qui es pot girar, e és dit *aquell hom és vertible* qui en si no ha fermetat, ans és de molts enteniments, adés d'un, adés d'altre, segons que en lo primer libre, e III^a part, e II capítol.
- [144] ZEL. És passió qui retorna a amor, e és alguna gran amor per la qual algun és dit *zelós*, *zelant*, segons que el maestre declara damunt, en lo primer libre e III^a part, e X capítol. Alguns usen mal d'aquest vocable com dien *gelós*, car deuen dir *zelós*. E és dit *aquell, zelós*, qui ama tant alguna persona que en ella no vol altra companyia.

TÍTOL

1. S: la explanació e declaració . E: splanació . SE: scurs. — 2. SE: scurament . S: explanats . E: splanats. — 4. S: acostumats; nostro lengatge.

INTRODUCCIÓ

1. S: Tot; sagon; que no.s; *manquen* bé, o, usats . E: acostumats. — 2. S: nostro lengatge; contanguts en; raplicats; diverses . E: lo. — 3. S: de quest; entaniment; raquiren. — 4. SE: *manca* a . S: declaracions. — 5. S: mestre ; declaracions no.s gosaven ni.s devian demostrar. — 6. S: dels dits maestres. — 7. S: enucyosa declar; explenar . E: enuyosa; cascun. — 8. S: ben; avem; e declarat. — 9. S: per tal. — 10. S: explanació . E: mà. — 11. SE: molt profitosa . S: sagon. — 12. SE: damunt en lo primer. — 13. SE: qui en lo primer. — 14. SE: scur que . S: lengatge. — 15. SE: tantost; *manquen* present i o explanació . S: declaració; hordonada . E: ordenada. — 16. S: l'horda. — 17. S: declaració . SE: *manca* o ordonació; algun vocable que; *manca* axí matex. — 18. S: manere. — 19. SE: car . E: cascun. — 20. S: començe. — 21. S: meravellen; declarats quins . E: meraveyllen; alguns. — 22. S: raó. — 23. S: lengatge; declar; naturas. — 24. S: acostumen. — 25. S: matexs raons . E: mateix; quaix . SE: romans. — 27. SE: ni . S: ydiots que . E: ydiotes. — 28. S: lengatge . SE: *manca* per. — 29. S: declarar . SE: ni. — 30. S: sagon. — 31. S: spècie; subgech . E: mateix subgech. — 32. S: subgechs .

E: subjechs. — 33. E: mateix; *manca* de molts altres . S: altres; *manca* de moltes *fins a* parlen algunes. — 34. E: d'aquells. — 36. S: romans; comú llenguatge . E: quaix; comú llenguatge . SE: scurs; *manca* e. — 38. E: mateix; meravellen . SE: diverses . S: quescuna splenació. — 39. E: explanació . S: avem; acustats. — 40. S: de parlar; dels romanç . SE: latí; romans . E: dehim. — 41. S: paciú, acompayable; sadevable . E: asociable. — 42. S: *manca* e axí *fins a* manera; de; de. — 43. S: à. — 44. SE: romans; covinent . S: l'altre . E: *manca* com. — 45. SE: romans. — 46. SE: covinent. — 47. SE: se pot; *manca* o açò no.s *fins a* impossible. — 49. SE: en latí. — 50. S: raputàvem; exprés manement; rassemblar . E: sprés; resembler. — 51. SE: *manca* nós i del latí *fins a* resembra a la manera. — 52. E: esplanat. — 53. E: quaix. — 54. SE: latí . S: streta. — 55. S: a l'hom; de questa . SE: *manca* enteniment. — 56. S: mortal; suficient.

VOCABULARI

- (1) SE: sustància . S: subgech . E: subjech; parteix.
- (2) SE: star; semblants . S: acompayable; associable; compaya; solitària; rassemblada; abominable . E: apellat; dehim.
- (3) S: faedora; fembra és . E: fahedor; fahedora.
- (4) SE: Adobtiu; *manca* d'aquí avant . S: alegit . E: legut.
- (5) SE: parleria . S: falergaria; pròpiement; comunament; *manca* ab los altres ... comunament . E: *manca* ab los altres ... tots.
- (6) S: Afabli; *manca* e és dit... falagueria, *que és substituït per* com alguna persona conversa o participa graciosament, *frase repetida, per error, de la definició anterior* . E: Afàbil; fàbil; afabilitat; afalaguer.
- (7) SE: És dit; cobeyós; envers . S: maça; mayorment.
- (8) SE: *manca* aytal regiment ... arestocràcia . S: Agestocràcia; molts béns; virtuoses coses; çaber.
- (9) SE: No és pres ací; ací; o abrivament o ardiment; envers; envers; mayorment . S: abrivadement; experta; sperança; brivament; batalles . E: segons comunament; sperte; sperte; bataylles.
- (10) SE: per avant . S: Austrual; declerat; veent.
- (11) S: Barberechs; lig . E: apellats.
- (12) S: Batalles; ja avem . E: ja havem.
- (13) SE: les forces e castells; *manca* o de les viles . S: Bifa; gin . E: apellat.
- (14) S: Bamoloch; declerat.
- (15) S: *Repeteix equivocadament el que correspon a la definició següent.*
- (16) C: Càncasso . SE: Càntasso . S: És ja declerat.
- (17) S: posat en senyoria; batalla o guerra . E: senyorega; bataylla o guerra.
- (18) S: Cert; declerat en lo capítol *vent*.
- (19) SE: sercle . S: aquella qui és radona . E: aquella qui és redona.
- (20) SE: de ciutat e vol dir; E per ço; nomena . S: ciutedà; *manca* diu o; qui.s pertanyen; *manca* axí com; hobra; samblants . E: qui pertanyen; semblans.

- (22) S: Cumunitat; comunement . E: Comunicar.
- (23) *Manca a S* . E: és de comunicar; dehim.
- (24) S: avem; raplicat; entendra; districció . E: squivar.
- (25) SE: És dit; *manca bon* . S: fa ferm . E: sta.
- (26) S: contanir; aver; o contanir; avent.
- (27) S: tanir . E: mateix; castedà.
- (28) SE: És aquell . S: à.
- (29) SE: Contrattes; francament; *manca e i* alguna cosa . S: manlevar.
- (30) S: És appellat quescunes; de cadrangle; avem; eximplificat de-munt; XVIII . E: És appellat ací cascuna.
- (31) SE: caues soterrànies; *manca* açí; aquelles; castells o ciutats o altres . S: Cuvils o ccovillers; aquelles maneres; dejús terra que.
- (32) SE: *manca* açí; o de cavall o de peu . S: batalles . E: bataylles.
- (33) SE: *manca* açí; envers . S: Degecció; és humilitat; matex; no.s deu . E: Dejecció; defayllen; homeliant; menys si mateix.
- (34) SE: *manca* o senyoregya; ben; *manca* damunt; *la citació, m. s.* S: Democràtia; açaber; rages; stament . E: *manca* ço és ... poble.
- (35) S: Detreador; contrestant; *manca* o.ls peccats; racompta; falços; anuge; detraedor . E: Detraedor; o pecats; recompta; negua; detraedor.
- (36) SE: Diòmetre; *manca* dreta . S: línia; *manca* circular o altra figura; és axí exemplificat . E: trenqua.
- (37) S: *no el porta* . E: per avant.
- (38) E: ordenat.
- (39) S: *no el porta* . E: ço que ; *manca* o dur; manegar.
- (40) SE: Epilres és sobrevist; misericòrdia que . E: appellat.
- (41) SE: *manca* e és; és quant.
- (42) SE: sperimentalment . S: sarta; de qui . E: speriment.
- (43) SE: experteia; *manquen* o tost *i* o scient . S: expert; açaber; expert; experiència; entaniment; certs lochs de quest . E: a saber; spert; sperència; spert; diverses.
- (44) SE: sciència qui . S: Ètica; tracte; costumes . E: Èticha.
- (45) SE: Etimologia; qui parle d'algun . S: decleració; *manca* o menys ... conegut; lengatge ho; és dit servat . E: mateix, diverses; dehim; d'èsser.
- (46) SE: *manca* e mesuradament . S: Etrepalia; degudement . E: Eutre-palia; mateix.
- (47) SE: e star . S: no sia vist . E: jasía, dehim, aparència.
- (48) SE: en res . S: istòria; racompta; vertedera . E: apellada; re-compta.
- (49) S: abundància; devellant; devellant . E: devayllant.
- (50) SE: sta; *manca* o, *la citació, m. s.* . S: balesa; concordància; proposició; declerat. (*Ès posat després de gramàtica.*)
- (51) SE: *manca* aquella forma o; segons apar . S: *manca* damunt . E: apellada.
- (52) S: Geometria; sciència de les mesures de la terra.
- (53) S: Geometria . E: *no el porta*.
- (54) SE: scriure; *manca* o parlar *i* de . S: del ben; o de ben.
- (55) SE: calitat . S: entaniment; consabiment; existència.
- (56) SE: jactància o laor o vana glòria.
- (57) SE: supèrbia o laor de vana glòria . S: argull ho . E: erguyll.

- (58) C: Inconomia . SE: dispensació . S: ordinació; ragiment; compaya.
- (59) SE: Iconòmica; *manca* ordonar . S: ragir; compaya . E: sab; *manca* la pròpia.
- (60) SE: Iconòmic; *manca* distribuydor o ordonador *i* o de la pròpia companya . S: qui és dit; cosa pròpia . E: despenedor.
- (61) SE: qui no és franch . S: Iliberal.
- (62) SE: *no el reporten*.
- (63) SE: o movable.
- (64) SE: no.s pot; *manca* o sustenir . S: Import ble; ço que no.s.
- (65) C: Impossible . SE: Impossible és dit ço qui no.s pot fer.
- (66) SE: *manca* no sadolable; qui no.s pot . S: Insadolable; sadolar de . E: Insadolable; és dit ço.
- (67) S: Incessat; desraonat o perquè no ha seny no usa raó . E: e qui no ha seny no usa rahó.
- (68) S: Déu . E: açí d'un àngel les ànimes separades.
- (69) SE: Intemperància o Destemperança. És dita aquella cosa (S: qui; E: que); *manca* quar ... temprament; en les coses delitables no (S: han; E: ha) seny natural en temprar aquelles e principalment en los senys corporals tocar e tastar.
- (70) SE: *manca* per lo maestre damunt; *la citació, m.s.* . S: cumutativa; declarat.
- (71) *Manca a S* . E: *Manca* per lo maestre damunt; *la citació, m.s.*
- (72) SE: *Manca* aquell *i* per lo maestre damunt; *la citació, m.s.* . S: leyal; declarat.
- (73) SE: *Manca* per lo maestre damunt; *la citació, m.s.* . S: leyal; sagon; declarat.
- (74) SE: *manca el segon* deym . S: *manca el primer* o de lig; deurie; emor de ço; leganal e no legal . E: dehim.
- (75) SE: indiferentment . S: Havent splenat . E: splanat.
- (76) S: Manimitat; aver; vers . E: envers.
- (77) SE: *Manca* per lo maestre damunt; *la citació, m.s.* . S: Simplesa; declarat; mestre; notació . E: vocació.
- (78) S: devella; simplesa; lengatge . SE: *manca a* ssaber.
- (79) SE: en lo segon . S: Maregar; *manca* havem; declara; partida . E: Maregiar.
- (80) SE: Masarícia; I^a part . S: avem; declarat.
- (81) SE: Matemàtica . S: cantitats; manera.
- (82) SE: Matemàtic.
- (83) SE: *Manca* e . S: apellat; *manca* dolç.
- (84) SE: *Manca* o ediffici de fusta; segons apar; *manca* lo maestre damunt; *la citació, m.s.*
- (85) SE: *Manca* o príncep . S: Monarca; *manca* singular qui posseex; fou Alexandre sobre . E: Monarchia; féu; envers; envers.
- (86) S: Monarca . E: Monarxia . SE: mayor.
- (87) S: manere, dege si matex ragir . E: deya si mateix regir.
- (88) SE: *no el registren*.
- (89) S: és de veus; e de les veus e de les possessions de les veus . E: veus; veus.

- (90) SE: Mèmesis; *manca* damunt per lo maestre; *la citació, m.s.* . S: hom indignat que; dolors; declarat.
- (91) SE: Memesit; *manca* lo maestre; *la citació, m.s.* . S: migenia; enveja; plaenseria; goyg . E: apellat; migania; envega; plaenteria.
- (92) S: demunt; posada servatament; que serve; negació *no*; proposició . E: privtivament; negua; dehim.
- (93) SE: cors; *manca* de les altres ... *fins al final* . S: açaber; costuma; entaniment . E: esplanació.
- (94) SE: calor; *manca* mou ella a veure; oyr . S: Objech; representada; raposada a la vista . E: Objech; objech.
- (95) SE: ensemps; *manca* que açò ... damunt; segons apar en; *la citació, m.s.* . S: Oligarcha; bén comú; bén propi; constreyen; altres . E: Oligarcia; mal.
- (96) SE: o membre . S: per tal instrument; orga; deffenció; algun altra . E: mas per; ordenada; defensió; ordenat.
- (97) SE: bísties . S: Palutos; hon; lla postura.
- (98) S: car.
- (99) SE: envers ells . S: pledegen; devant; yra; bignitat . E: paraulles; hira.
- (100) SE: sostinent . S: appellada; *manca* açí . E: açí; fahedor.
- (101) SE: per avant; *manca* vocable regiment paternal.
- (102) SE: nodrex; studi . S: mestre . E: apellat.
- (103) S: línyan yosuau . E: tracte; lixa iosual; lixa.
- (104) SE: flama . S: sagon; avets examplificat . E: havets.
- (105) SE: alegre; *manca* damunt; *la citació, m.s.*; plaenceria; *manca* assaber de plaenteria *i* parla damunt . S: Plaenseria; plasenteria; algun és plasent; per lo mestre; goych . E: Plaenceria; plaenceria; goig.
- (106) S: fanex.
- (107) SE: de molts o de ciutat; de ciutat e a totes; ordinació; mayor; *manca* que declara lo maestre damunt; *la citació, m.s.* . S: ragiment . E: senyorega.
- (108) SE: Políticament; *manca* de ciutat o de vila viure.
- (109) SE: *manca* O políthic *fins al final* . E: de política.
- (110) SE: *no hi és*.
- (111) SE: qui; qui.
- (112) SE: *manca* Aquest vocable; volativa; visitiva; per poder o senyoria terrenal axí com deym (E: dehim); Aquell hom ha (S: à) gran potència; ço és gran (E: *manca* gran) o senyoria; en latí; gran poder o senyoria; diverses . S: indelectiva; quescun; agettiva (*corresponent a auditiva*); entaniment; acostumat; entaniments; de quest . E: deim; cascú; axí de les altres; cascuns; enteniments.
- (113) S: Pràctica . E: Pràtica.
- (114) SE: studia; intenció . S: Pràtic; entaniment.
- (115) C: Primera . SE: Primeria; *manca* per lo maestre damunt; *la citació, m.s.*, però IIª part (*erròniament*) . S: declarada.
- (116) SE: *manca* abstinent-se *i* o.ls comportaments; diferència; ni; car; car . S: Pudícia; sagon; rafrenant; rafrenant; qui.s mouen a; rafrenament; algú és dit; raó; de questa; splenant; damunt; efforcats; pudicítia; pudícia; no fa rafrena los senyals; pudícia; leugerement; vocable és posat en algun loch . E: refrenant; algun és dit; splanant; refrena.

(117) SE: qui tenen; car; *manca* o de comportamens; desonestament . S: pudícia; compúdichs . E: car; *manca* d'obra.

(118) SE: refecció; raritat; *manca* dien o *i* examplament; spessura; *manca* o no constipació; sponga; stoppa; *manca* o constipades com; en la pedra o . S: acostumats; *manca* o usats; nostro lengatge; cosa natural; veem; cosas; semblants qui no han les ses parts; spesses . E: exemple.

(119) SE: *després de* Rethòric; servents . S: ragir.

(120) SE: *no hi és*.

(121) S: ragir.

(122) SE: servents . S: ragits.

(123) SE: *manca* e ordonadament parlar . S: rectòrica; o abundància .

E: quaix; ordenar.

(125) S: ressobinat . E: resobinat.

(126) SE: declarat en avant . S: Septentrion; *manca És* . E: *manca el primer vent*.

(127) SE: per fortuna . S: *manca* per cas o . E: pres esdeveniment.

(128) SE: *manca* pensa o; intenció; *manca* o per fi . S: entaniment.

(129) S: Speculativas.

(130) S: subgech; lo . E: Subjech.

(131) SE: *manca* o posat; calitat; retén . S: Tatrityutat; presa; algun .

E: ací; mateix.

(132) SE: *manca* e exemplificat *i* damunt . S: Tetrago . E: Tetràgon.

(133) SE: fort o cruel envers lo poble . S: Tirants; maça . E: Tiran.

(134) SE: Tirania; *manca* massa fort e cruel del tyran *i* maestre damunt; *la citació, m.s.*

(135) SE: tiran . S: Tiranitzar; ragiment . E: Tirannitzar.

(136) E: apellats.

(137) *manca* contra *fins a viles, i* que negun *fins a* damunt; *la citació, m.s.* . S: gin.

(138) C: Tripperant . SE: Tripant; *manca* grans pedres *i* e pus luyñ *fins a* trabuch *i* que declara lo maestre damunt; *la citació, m.s.* . S: gin.

(139) SE: *manca* vent *i* collaterals o; acostats; austre africà; vents; *manca* collaterals; principal vent; *manca* damunt; *la citació, m.s.*; en aquesta figura; *manca* la qual *fins al final* . S: austral; auro-austral; lebeg; alguns de quests; appellats; declerat . E: labeig; cascú; és apellat.

(140) E: septentrion envers; aquell . S: Bòrreas; vent àguil.

(141) SE: septentrion envers . S: aquell qui . E: Vent fort.

(142) *Manca* collaterals o; celo; per un vent segons que apar en; *la citació, m.s.* . S: *manca* de la part de França; girat; matex; ressobinat; *manca* apellat; seç; l'ivern; tramuntana . E: sercle; steles; mateix; resobinat; apellat; apellat; cerc; hom terc.

(143) *Manca a C* . E: Avertible; apellat; qui pot ésser girat; enteniements; segons en lo.

(144) *Manca a C* . S: pació; ratorna; demunt; *manca E* és dit aquell.

VOCABULARI

- ACCIDENT:** En oposició a *substància*, és un terme propi de l'escolàstica. És usat ja per Llull. (DCVB, s.v. *accident*; DECLC, que no l'indica en el lloc que li correspondria, s.v. *caure*.)
- ACOMPANYABLE:** La primera referència que en dóna el DCVB, amb el sentit de *sociable*, és treta del *Regiment de prínceps*.
- ASSOCIABLE**, en canvi, amb aquest mateix sentit, no és documentat fins al *Gazophilacium Catalano-Latinum* de Joan Lacavalleria (1696).
- ABHOMINABLE** es documenta a la fi del segle XIV: Metge i Eiximenis són esmentats pel DCVB, s.v. *abominable*, i pel DECLC, s.v. *abominar*.
- AMICABLE**, amb el sentit d'*amable*, el DCVB no el registra fins a Ausiàs March. Amb el sentit, propi de la literatura jurídica, d'actuar «per via de conciliació» —*composició amicable*— es troba ja en els *Costums de Tortosa* i en les *Ordinacions palatines*. (Vegeu DCVB, s.v. *amigable*; DECLC, s.v. *amar*.)
- ACTIU:** És freqüent en Llull. (Vegeu DCVB, s.v. *actiu*; DECLC, s.v. *acte*, n. 1.)
- FAEDOR:** D'arrel més popular, és també usat per Llull. El DCVB cita un exemple del *Regiment de prínceps*.
- ADOPTIU:** La primera documentació de *fill adoptiu* que registra el DCVB és del *Spill*, malgrat que els *Costums de Tortosa* ja parlen d'*adoptar un fill*. (Vegeu DCVB, s.v. *adopció*.)
- AFABILITAT:** El DCVB retreu un primer exemple d'Eiximenis: *affabilitat és ésser graciós als altres*. Advertiu la distinció entre *pròpiament* i *comunament*. En el primer cas dóna una simple definició etimològica; en el segon, eixampla el sentit del mot que passa a significar «tracte graciós i amable».
- FALAGUERIA:** El DECLC, s.v. *afalagar*, esmenta un document mallorquí de 1246, i el DCVB en cita un de 1266.
- AFFABIL:** En la forma *afable*, el DCVB l'enregistra en un vers de *Flor d'enamorats*.
- FALAGUER:** Amb el mateix sentit que *afable*, el DCVB esmenta el *Procés o disputa de donzelles* (1561); el DECLC, s.v. *afalagar*, sense precisar-ne el sentit, diu: «mj. S. xv, ja sovint llavors».
- AMBICIÓS:** El DCVB cita, com a primer document, *Lo Somni*.
- ARESTOCRÀCIA:** El DCVB no aporta cap testimoni. El DECLC assenyalava com a primera documentació el *Diccionario* d'Esteve, Belvitges i Juglà (1803-1805). I afegeix: «Segur que es troba ja des de mj. segle anterior almenys (però no figura en els diccionaris del S. XVII)».
- AUDÀCIA:** El DCVB cita un text del *Blanquerna* («E per l'audàcia que havia en reprendre aquells qui erraven») en què cal entendre el mot

per abrivament o espertea en parlar. En el segon sentit de la definició, el primer testimoni és del *Libre de bones costumes*.

BARBARESCHS: El DCVB el registra només amb el sentit de «propi de la Barbaria». Així el deu interpretar també el DECLC, que escriu: «Barbaria i barbaresc... ens vénen de l'àrab».

BATAYLES DE OLIMPI: Transcriu la referència, segons el manuscrit S: «Lo philòsof en lo primer libre de les Ètiques diu que en aquelles batalles de Olimpi no són coronats los pus forts, mas aquells qui batallen... Batalles de Olimpi apeylen aquelles batalles qui solien ésser antigament en una matexa [sic] de Grècia, segons que diu Isidorus, libre Etimologiarum». Aquesta citació de sant Isidor no es troba a C. BIFFA: El DCVB el documenta amb el *Regiment de prínceps*. El DECLC no el registra.

BOMOLOCH: És una paraula grega transcrita literalment del llibre IV, cap. 8 de l'*Ètica a Nicòmac*. En la versió catalana del segle xv, inèdita (Biblioteca de Catalunya, ms. 296), es tradueix així aquest passatge aristotèlic: «El que sobre abunda en convertir totes les coses en scarní és dit "bomoloco" e la disposició "bomolochia"». En llatí es traduf per *scurra* i per *scurrilitas*. (Vegeu DU CANGE, *Glossarium infimae et mediae latinitatis*, s.v. *bomolochus*.) C, en el text a què remet la declaració, escriu *bomolochs*; les edicions incunables catalanes, *bomolosos*; l'edició llatina (EGIDIUS, *De regimine principum*, Venècia 1502), *bomolotos*. S és qui ha fet un major esforç d'adaptació: *bomolienchs*. La referència al text del *Regiment de prínceps* és aquesta, segons S: «En los jochs alguns sobreabunden desiyant en tot fer riure, dels quals és dit, en lo IV libre de les Ètiques que més se esforsan de fer riure dit, en lo lo IV libre de les Ètiques que més se esforsan de fer riure que de dir belles coses. E aquests són los jutglàs los quals appella lo philòsof bomolienchs, car lo philòsof aytals compara als alcells que prenian la presa sacrificada en los temples de les esglésies dels gentils, car axí com aquells aucells no curant en qualque manera ells poguessen pendre alguna cosa de aquella robaria, axí mateix de quells qui tot en tot volen fer riure e provocar los altres a sotsrís o a escarn, no curen que manera ells pusquen pendre les paraules e ls fets dels altres e girant o convertint en joc o en escarn. Aquests, donques, sobreabunden en jochs». Brunetto Latini traduï, al francès, aquest mot per *genleour* que Guillem de Copons transportà al català per *janglador* (B. LATINI, *Llibre del tresor*, II (Barcelona 1976), 155).

CAUCASSO: Vet aquí una paraula que no sempre van entendre els copistes, i així la trobem transcrita *Càncasso*, *Càntasso* i *Cantioso*. Que no havien entès bé el mot encara, ho deixa més clar la lectura de la citació a què remetien: «La fama e la glòria... és petita e estreta, segons que diu Boeci en la fama del poble de Roma: nuyl temps no passà aquell mont (S: mur) qui és appellat Càucasso» (edició de 1480: *Càucaso*).

CENTURIÓ: El DCVB retreu, com a primera documentació, el *Regiment de prínceps*.

CIRCULAR: Ja el féu servir Llull. (Vegeu DCVB.)

CIVIL: El DCVB cita Ramon Llull, on apareix justament en la fórmula *dret civil*, i la segona documentació ja és del *Regiment de prínceps*.

CIVILMENT: És registrat als *Costums de Tortosa*. (Vegeu DCVB.)

COMUNICAR: Ja és atestat, segons el DCVB, en Llull.

COMUNICATIU: El primer testimoni, aportat pel DCVB és de 1491.

CONJUGABLE: El DCVB només esmenta un exemple tret del *Regiment de prínceps*. La qüestió aristotèlica a què es refereix és exposada per Gil de Roma en el llibre II, part I, cap. VII: «Hom naturalment és cosa animada conjugable, ço és a saber, que deu ésser acompanyat o ajustat per matrimoni. Donques deu hom saber que'l philòsof en lo IV libre de les Ètiques, volent demostrar qual amistat és de marit a muller, prova que aquella amistat o aquella amor és segons natura, e adu e aporte III rahons provant que hom és cosa animada conjugable, ço és que deu o pot ésser ajustat per matrimoni... Hom naturalment és més cosa animada domèstique que no polítique. Com la primera comunitat de casa sia la comunicació a l'ajustament de marit e de muller, sagueix de la part de la comunicació o participació humenal que hom sia més cosa animade conjugable que no polítique... E aquesta raó toque lo philòsof en lo VIII libre de les Ètiques dient que hom naturalment és més cosa animade conjugable e matrimonial que no polítique en quant que casa és primera e pus necessària que no ciutat».

CONSTÀNCIA: Aquest mot es troba ja en Arnau de Vilanova.

FERMETAT és documentat el 1244.

CONTENIR: Amb el sentit que s'exposa ací, el DCVB no el registra fins a les *Trobes e labors* (1474). He de confessar que sorprèn, sobretot si tenim en compte que CONTINÈNCIA ja es troba en Llull, així con CONTINENT, que, a més, podem llegir en Arnau de Vilanova i en Canals. (Vegeu DCVB, s.v. *contenir, continència, continent*.)

CONTRACTES: És documentat als *Costums de Tortosa*.

COSTA: Amb aquest significat no l'he trobat al DCVB ni al DECLC. En el primer, *costat* té aquesta acceptió: "Cada una de les línies que tanquen una figura poligonal", però no es documenta. Tampoc no hi és COSTERES.

CUNILLS i CUNILLERES: Com que aquests vocables em semblen importants completaré la informació. El text original llatí, en el capítol XVII de la III^a part del III llibre, parla de *cuniculos*: «Sic ergo agendum est in impugnatione per cuniculos... obsessi per cuniculos». C i E tradueixen *cunills* i *cunilleres*. L'edició de 1480, *conilleres*. S: *cuvils, cuvillers* i *cauvillers*. El text del *Regiment de prínceps*, segons aquest darrer manuscrit, diu així: «Primerament de la impugnació feta per cuvils. Primerament, donques, les forces són combatudes o impugnades per

cuvillers, ço és a çaber, per vies soterrànies, car aquelles qui assetgen deuen cavar la terra en algun loch secretament... Car aquí ells, cavant e faent vies soterrànies, axí com fan aquells qui fan l'argent e aquells qui troben les vies dels metalls, deuen anar per aquelles vies, faent elles pus pregones que no són les fosses e valls de la força devant dita la qual deu ésser vençuda». (Vegeu també cap. XXII.)

Ni *cunills* (conill), ni *cunilleres* (conillera) no són registrats, amb aquest sentit, en el DCVB. El DECLC, en canvi, amb el significat de "galeria subterrània d'accés a una mina", indica *conill* i *conillera* «representat(s) indiscutiblement en la toponímia». El DCVB, s.v. *covil*, només esmenta un topònim, i *covillers* no hi és ni enregistrarat. El DECLC, s.v. *covar*, registra *covil* al *Diccionario Valenciano-Castellano* de José Escrig (1851), amb el sentit de "jaç de les llebres" i també de "escondite, escondrijo, rincón". Hi ha algun altre testimoni escadusser —un *cuil* a Fraga (1956), significat sempre jaç, cort del bestiar. S'addueixen també abundants mostres d'aquest mot a la toponímia. En canvi, ja des de l'any 927 hi ha testimoniats *covillare* i *coyllare* en un document llatí del monestir d'Ovarra i *cuilar* en un, ja català, de 1296. No he sabut trobar, però, cap esment de *covillera*.

DEGANS: No és al DCVB amb aquest sentit.

DEJECTIÓ: El DCVB, s.v. *dejecció*, el testimonia amb un text d'Eiximenis.

DEMOCRÀCIA: Per aclarir més bé el sentit de la definició no transcriu el text citat sinó un fragment del capítol XII que ens il·lustra sobre altres mots que apareixen en el vocabulari: «Segons les coses demunt dites és manifest III senyories són bones e III males. Car demunt deym que si un senyorege a açò per ben comú, aytal senyoria és dreta hi és appellada Regne; mas, si ell senyorege per ben propi, aytal senyoria és malvada hi és appellada tirania. Mas si senyoregen poch, per tal com són bons e virtuosos, aytal senyoria és dreturera e és appellada Aristocràcia e senyoria de bons; mas, si senyoregen no per tal que sien bons, mas per tal que sien rics, aytal senyoria és malvada e és appellada Oligarchia. Mas com tot lo poble senyorege, si ell entén lo bén de tots, axí dels nobles com dels altres, aytal senyoria és dreturera e és appellada Regne del poble; mas, si'l poble tiranitz e entén a baxar e constrènyer los rics, aytal senyoria és corrupta e és appellada Democràcia, que vol aytant dir com corrupció e malvestat del poble, donques tirania e la senyoria corrompuda dels rics e la senyoria iniqua del poble són malvats regiments». (He transcrit el text segons S.)

El primer testimoni que ofereix el DCVB és tret de la *Ignorància* (1879-1885).

DETRAHEDOR: s.v. *detraedor*, el DCVB cita només el *Regiment de prínceps*; s.v. *detractor* hi ha, en canvi, un text d'Eiximenis.

DYÒMETRE: El primer testimoni, segons el DCVB, és de 1492, i el segon, del *Regiment de prínceps*. (Vegeu-ho s.v. *diàmetre*.)

DRET POSITIU: Aquesta expressió fou ja usada, amb el mateix sentit, per Llull. (DCVB, s.v. *positiu*, 1, a.)

DUYBLE: No és al DCVB que, en canvi, registra *dúidor*.

EPILEES: Vet aquí un mot grec que es féu inintelligible als transcriptors del manuscrit. He de dir, encara, que m'he llegit amb una certa detenció els capítols del *Regiment de prínceps* on, segons bona lògica, havia d'aparèixer escrit, i no l'he sabut trobar. Per la definició que en dóna he deduït que es tracta d'una transcripció de l'adjectiu *epieikés* que els escolàstics transliteraren *epiices* o traduïren per *aequus*. Aristòtil parla de l'*epieikea* en el llibre 5, cap. 10 de l'*Ètica a Nicòmac* i d'allà en treuen la doctrina els seus seguidors medievals. Concretament, sant Tomàs a la *Summa Theologica* (II-II, 120) s'hi refereix repetidament. I, en l'article 2, ad 2, diu: «Epiqueia videtur esse principalior virtus quam iustitia, ut ipsum nomen sonat: dicitur, enim, ab "epi" quod est "supra" et "dikaion" quod est "iustum"». És precisament aquest text el que m'ha orientat per entendre el vocable i m'ha aclarit l'errònia lectura de S i E —*sobrevist*— i l'ambigua de C. Encara aquest mot el trobem en *Diccionari llatí-català* de Nebrija (1559): *Epiices, eos. Interpretatur mitis, sive bonus, et aequus*.

En la traducció catalana medieval de l'*Ètica* aristotèlica (B. de C., ms. 296) apareix el mot *epiqueia*, que el DCVB no documenta ni qualifica de «neologisme», però no hi he vist l'adjectiu corresponent. Només una lectura total del *Regiment de prínceps* ens podria aclarir ben bé la qüestió.

EQUIVOCACIÓ: Ja és usat en Llull, amb el mateix sentit que aquí se li atribueix.

EXPERIÈNCIA: També ja és usat per Llull. (Vegeu DCVB, s.v. *experiència*, 3.)

EXPERIMENT em sembla que es correspon al 2n. significat que indica el DCVB, amb un primer testimoni de 1492.

EXPERIMENTALMENT: El DCVB no n'addueix cap testimoni.

ESPERT: El DCVB no recull aquesta distinció semàntica. Segons la primera acció vol dir, doncs, "que va de pressa, ràpid", i no és registrat.

ESPERTEA podria tenir aquest sentit en el text d'Isabel de Villena que retreu el DCVB, s.v. *expertesa*: «Mirau Judes ab quanta vigilància e espertea treballa per metre'm en mans dels juheus».

CUYTA "pressa", es documentat molt més tard que *cuïta* "tribulació", que el DECLC ja registra en un document de 1065. El primer testimoni, amb aquell significat, seria de la fi del segle XIV (DCVB, s.v. *cuïta*). El verb *cuïtar*, tant en ús transitiu com intransitiu, es troba ja en textos del segle XIII (vegeu DCVB i DECLC, s.v. *cuïtar*), malgrat

que la forma *cuytat -ada* “que va de pressa”, el DCVB la registra per primera vegada en la traducció catalana del *Corbaccio* i el DECLC cita un text de 1484.

TOST, adjectiu, és, segons el DCVB, un italianisme. En dóna, com a únic testimoni, la versió de la *Divina Comèdia* d'Andreu Febrer. Anna Maria Gallina repeteix l'observació en la seva edició de l'obra (DANT ALIGHIERI, *Divina Comèdia. Versió catalana d'Andreu Febrer*, I (Barcelona 1974), 66). En el segon sentit, EXPERT “versat en la coneixença d'una cosa per la pràctica” es troba ja en Desclot i Muntaner, malgrat que els passatges no siguin pas definitivament clars. No hi ha cap dubte, en canvi, en un text de Bernat Metge. (Vegeu DCVB, s.v. *expert*.)

ÈTHICA: Els dos casos que esmenta el DCVB —d'Eiximenis i de Ginebreda— són referències a l'obra d'Aristòtil.

ETHIMOLOGIA: El DCVB documenta aquest mot amb textos de sant Vicent Ferrer i del *Curial*. Addueix també un cas, tret del *Regiment de prínceps*, on es parla, però, del llibre de sant Isidor.

SERVAT té el sentit de “governat, regit, mantingut sota el propi comandament” que el DCVB ja constata en Antoni Canals, s.v. *servar*, 2.

EUTRAPELIA (la *a* de la síl·laba *pa*, a S i E, em fa pensar que es pronunciava com una paraula plana): El DCVB cita un text d'Eiximenis i un del *Regiment de prínceps*.

EXISTÈNCIA: El primer testimoni adduït pel DCVB és de Bernat Metge en un text on també surt APPARENTIA.

FAULA: El DCVB l'exemplifica amb un document de 1488 i un text d'Ausiàs March.

FLUÈNCIA: Es troba ja en Ramon Llull, així com INFLUÈNCIA, que el DCVB il·lustra també amb una citació del *Regiment de prínceps*.

FORSICULAR: No el registra el DCVB, ni en la forma *forcicular*.

FORMOSITAT: El primer text amb què el documenta el DCVB és del *Regiment de prínceps*. L'altre ja és del segle XVII.

GEÒMETRE: Testimoniat en la versió de Boeci de Genebreda (DCVB, s.v. *geòmetra*).

GEOMETRIA: Ja es troba en Llull i en Turmeda.

GRAMÀTICA: El DCVB porta un text de Llull, i cita també el *Regiment de prínceps*.

HÀBIT: Amb aquest sentit, ja l'usà Llull (DCVB, s.v. *hàbit*, 3).

JACTADOR: El DCVB porta només una citació del *Regiment de prínceps*.

JACTANCIA: Es registra en la versió de Genebreda.

INCHONOMIA: Amb aquest sentit, no hi ha cap documentació al DCVB, s.v. *economia*.

ICHONÒMICHÀ: Presentant-lo com la forma femenina d'un adjectiu, el DCVB, s.v. *econòmic- òmica*, cita un text del *Regiment de prínceps*.

ICHONÒMICH: No es troba, amb aquest sentit, en el DCVB.

IL-LIBERAL: És registrat així al DCVB. L'únic testimoni que presenta és, justament, del *Regiment de prínceps*.

INMOVIBLE: És documentat en la versió del *Corbatxo* (DCVB, s.v. *immovible*).

IMMÒBIL, en canvi, segons el DCVB, no es troba fins al 1599.

INPORTABLE: s.v. *importable*, el DCVB el documenta l'any 1335.

IMPOSSIBLE: Ja es troba en Llull.

INSACIABLE: La primera documentació es trobaria, segons el DCVB, en Roís de Corella. En canvi, INSADOLLABLE ja és usat per Ramon Llull.

INSENSAT: És escrit ja en la *Crònica* del rei Pere III.

INTEL·LIGÈNCIA: Amb el sentit d'«acció d'entendre» és testimoniad, per primera vegada, al *Regiment de prínceps*. Amb el significat que se li dóna en aquesta declaració no és registrat, potser perquè es tracta d'un terme tècnic, molt precís, de la teologia escolàstica.

INTEMPERÀNCIA: Amb la forma *intemperança*, és ja a Llull, i amb la forma *intemperança*, a Eiximenis.

DESTEMPERÀNCIA: s.v. *destrempança* (?), el DCVB addueix un exemple tret dels *Querits e perquens* d'Albert el Gran (1491).

TEMPERANÇA: Ja és usat en Llull.

TEMPRAMENT: Com a sinònim de *temprança*, és documentat en un text d'Isabel de Villena.

COMMUTATIVA i DISTRIBUTIVA: Els exemples adduïts pel DCVB són trets del *Regiment de prínceps*.

LEGAL: La distinció entre *lleial* i *legal* té interès. El cultisme s'acceptà per evitar equívocs, que es donaven, i la distinció quedà consagrada aviat. Amb el sentit de "propi de la llei, o conforme a la llei", el DCVB el documenta en un text que més aviat fa pensar en la significació que s'atribueix a *lleial*.

LLEIAL: Significant "conforme a la llei" és usat a la *Crònica* del rei Jaume i en un document de 1375. Significant "fidel" és anotat en Llull i en Muntaner.

LEY o LIG: La segona forma es registra a Llull, Desclot i un document de 1344. LEY ja es troba també en Llull, en la *Crònica* de Jaume I, i al final del segle XIV.

MAGNANIMITAT: El primer exemple del DCVB és d'Eiximenis.

MANSUETUD: Es registra a Metge i al *Spill*.

SIMPLEA, en canvi, ja es troba a Llull. L'equívoc que es pot produir s'explica en aquests termes: «Damunt és contade mansuetut entre les virtuts, mas açò és per la penúria, o per defaliment de vocables, segons que diu lo philòsof en lo IV libre de les Ètiques, car mansuetut és pròpiament... paciò contrària a yra, mas, com sia una virtut entre yra e mansuetut, per tal com aquella virtut no sabem anomenar per nom propi, nós anomenam e appellam ella per nom de mansuetut... Man-

suetut, donques, serà de eguals veus ho anomenarà egualment la virtut e la paciò contrària de yra».

MANS: Llull i Muntaner ja el van usar. No devia ser massa comú ja que, per exemple, Guillem de Copons, en la seva traducció conserva el mot llatí *mansuetus* (B. LATINI, *op. cit.*, 140, n. 2). En el DCEC, Coromines no anota "mansedo" i indica, en canvi, "mansero" com un aragonesisme.

MAREYAR: Comencem per reproduir el text a què es fa referència, que ens dóna el sentit del mot. He triat la versió de S, més completa que la de C. En aquest capítol es parla dels béns *axí del cors com de l'ànima* que han de tenir les mullers. En la demostració que aquests béns *degen ésser demanats a la muller*, diu: «Donques, totes aquelles coses, les quals par que fassen a squivar fornicació e conservar fe de matrimoni o a fer ho engenrar degudament fill, deuen ésser demanades en la muller. Car nós veem que la granea del cors fa bé de fill e, segons lo demás de los fills e la quantitat del cors, maregen — o amaregar. (Aquest vocable no és d'ús, mas emperò ells és pres açí per rassemblejar a la mare, car, com los fills rassemblen més lo pare que la mare, lavors pot hom dir que pareguen, mas com ells rassemblen (més) a la mare que al pare, lavors pot hom dir que maregen, ço és a çaber: rassemblen la mare, per tal com, alguna manera, tota la substància corporal han de la mare.» Tinc la impressió que aquest terme és una creació del traductor del *Regiment de prínceps*. Amb aquest sentit de *rassemblejar la mare* no l'he trobat enlloc. L'original llatí porta *matrizant* que recupera l'edició incunable de 1480: *matrizen*, que tampoc no he sabut veure al DCVB.

MASSARÍCIA: No és al DCVB. El *Glossarium* de Du Cange, s.v. *massaritia* i *massariticum*, cita diversos textos on apareix aquest mot, i no sempre és fàcil de precisar-ne el sentit. Potser el més clar, i més acostat al del *Regiment de prínceps*, és un tret dels *Statuta Venetorum* de 1242 on es diu: «Si quis reliquerit alicui Massariticum, volumus quod, nomine Massariticis, intelligantur ea omnia, quibus is, qui reliquit, utebatur in domo ad communem usum, vel utilitate et commodum ejus, et familiae suae, exceptis his quae sunt in auro, argento et gemmis».

En el capítol a què ens remet C surt efectivament la paraula i el seu sentit és molt clar. Tracta de les *diverses maneres de guanyar* (S: *gonyar*) *pecúnia* i diu: «A ells [els reis] és profitosa la via possessiva, no solament en possessions immovibles, car pertany-se d'ells resplandir per multitud de bísties e d'aucells... car nós havem vist Frederich, l'emperador, qui era preycat o loat de tanta saviesa mundanal (S: divinal), que ell hagué moltes massarícies o moltes provisions (S: pruvissions)». Es tracta d'una versió literal del vocable llatí. L'original, en efecte, diu: «Dicimus enim Federichum imperatorem, qui tantae sapientiae secularis predicabatur, habuisse massaritias multas».

- El sentit, doncs, és clar: significa *provisions*, béns consumibles; *bísties i aucells*.
- MATHEMÀTICA: El DCVB anota, com a primer document, un exemple del *Regiment de prínceps*.
- MATHEMÀTIC: El DCVB, s.v. *matemàtic -àtica*, assenyalava també el *Regiment de prínceps* com a primer testimoni de la significació "pertanyent o relatiu a la ciència de la quantitat o matemàtiques". Però no he pogut deixar de sorprendre'm quan he comprovat que, com a primer testimoni de l'ús d'aquest mot en català, amb la significació de "versat en matemàtiques", que és la registrada en el nostre vocabulari, es presenta un text de Víctor Català de 1910.
- MELODIA: Ja és enregistrat en Llull.
- MOLTÓ: Segons Aguiló, a qui remet el DCVB, s.v. *moltó*, 5, amb el sentit de "màquina de guerra" és documentat en el segle xv.
- MONARCHIA: Es troba en Bernat Metge.
- MONARCHIA: Vegeu el DCVB, s.v. *monarquia*, on s'atribueix al *Spill* el primer testimoni en català d'aquest mot.
- MONÒSTICA: No m'ha estat possible de localitzar aquest mot en cap diccionari, ni en el text del *Regiment de prínceps*.
- MOVIBLE: Ja és usat per Llull.
- MÒBIL: El DCVB no el troba escrit en català abans de Verdager.
- NÈMESI: Aquest hellenisme no és registrat al DCVB. El *Diccionari de Nebrija* (1559) escriu: *Nemesis, interpretatur indignatio, «per la ira justa»*. Aquesta forma llatinitzada que trobem en l'original llatí del *Regiment de prínceps* és la que ha conservat el nostre text.
- NEMESIT: És un adjectiu creat sobre *nèmesi*. El text llatí del *Regiment de prínceps* escriu *nemesitus*, que no registra ni el Du Cange.
- NO: En la declaració d'aquest mot, Arnau Estanyol toca un tema, a cavall entre la lexicologia i la gramàtica, que no em consta que ningú hagi estudiat pel que fa al català. (Vegeu, per a l'italià, GERHARD ROHLFS, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Sintassi e formazione delle parole* (Torino 1969), 302 i 357.)
- NUDRIMENT: El DCVB, s.v. *nodriment*, només documenta el primer sentit. Ho fa amb textos de Llull, Isabel de Villena i el *Regiment de prínceps*. En el sentit moral no se'n dona cap exemple; sí, en canvi, s.v. *nodrir*, 4.
- OBGET: És abundantment documentat en Llull.
- OLIGARCHIA: L'únic testimoni que ofereix el DCVB, s.v. *oligarquia*, és del *Regiment de prínceps*.
- ORGUE: En el sentit d'instrument musical, el DCVB cita un text d'Eiximenis. En el sentit d'*òrgan*, és documentat des de Llull fins a Ruyra, però només amb exemples d'"òrgans corporals", excepte en un cas, tret de «La Roqueta» (1887): «Sa revista... que se diu orga oficial d'aquella Junta».

PALUÇOS: En la versió de la *Divina Comèdia* d'Andreu Febrer, anotem *palut* i *paludes* significat "llacuna". Amb el mateix sentit, Genebreda escriu *paluda* en la seva traducció de Boeci, i trobem *paludes* en els *Quesits e perquens*, on també es parla de *lochis paludosos*. (Vegeu DCVB, s.v. *paluda*, *paludós*, *palut*. És un mot, doncs, que ens arriba per la via del llatí escolàstic i de l'italià. Vegeu encara DCEC, s.v. *palude*, *paúl*.)

PARTICULAR: Ja és atestat en Llull.

PASSIONALS: El primer cas que enregistra el DCVB correspon a l'any 1911.

PASSIU: Ja és documentat en Llull.

PEDAGOGH: Es troba en la versió del cant XII del Purgatori d'Andreu Febrer.

PERSPECTIVA: Segons el DCVB, no es registraria en català fins al *Gazophilacium* de Lacavalleria (1696).

PLAENTERIA: El DCVB dona com a primer document un text del 1309.

POETA: És usat per Metge i en la traducció de Boeci.

POLICIA: Amb el sentit que té al *Regiment de prínceps*, també el fa servir Eiximenis.

POLÍTHIC: El primer exemple, segons el DCVB, seria del Tirant.

POLÍTHICAMENT: Amb aquest sentit estricte no el trobo documentat. Significant "en l'aspecte polític", el testimoni del DCVB és de 1678.

PORTÀTIL: El DCVB el constata en documents de 1381, 1399 i en el mateix *Regiment de prínceps*.

POSSIBLE: Ja el féu servir Llull.

POTÈNCIA: Es troba en Llull significat "cadascuna de les facultats de l'home". Amb el sentit de "poder o senyoria" és documentat en Bernat Metge.

També en Llull ja apareixen INTEL·LECTIVA, VOLITIVA, SENSITIVA, VISIVA, AUDITIVA.

PRÀTHIC: Amb aquest mateix sentit (DCVB, s.v. *pràctic-pràctica*, 1), es trobaria per primera vegada en el *Libre de bones costumes*, traducció del segle xv.

PRÀTHICA: Ja es troba en Llull. (Vegeu DCVB, s.v. *pràctica*, 1.)

PRIMERIA: El DCVB esmenta, com a primer testimoni de l'ús d'aquest mot en català, Ausiàs March.

PRIORITAT: És un clar neologisme escolàstic; vegeu DAG NORBERG, *Manuale di latino medievale* (Florència 1974). El primer exemple que cita el DCVB és de Llull.

PUDICÍCIA: El primer document que presenta el DCVB és tret del *Tirant*.

PÚDICH: Segons el DCVB, el primer testimoni del seu ús seria el *Procés de viudes e donzelles*. També fa una citació del *Regiment de prínceps*.

RAREFACCIÓ: Els redactors del DCVB no han trobat cap exemple fins

- a Bosch de la Trinxeria (1887), però *rarificar* ja és a Arnau de Vilanova.
- RARETAT: Es comprova el seu ús a *Quesits i perquens*.
- AMPLIACIÓ: És registrat en el *Tirant*.
- EXAMPLAMENT: En un text del segle XI i en Llull.
- ESPESSURA: El 1451.
- ESPÈS: En Llull.
- CONSTIPACIÓ i CONSTIPADES: Amb aquest sentit, no els he trobats al DCVB. Vegeu, amb tot, DCEC, s.v. *estibar*, encara que sense exemples en català.
- DOMINATIU: Atestat, al DCVB, només amb un text del *Regiment de princeps*.
- MATRIMONIAL: Es registra el seu ús a Eiximenis i a Canals.
- PATERNAL: Ja es fa servir al segle XIII.
- SERVIL: Es troba en Llull.
- RETHÒRICA: També és documentat en Llull.
- RETHÒRIC: Semblantment als dos anteriors, és un mot que Llull utilitza freqüentment.
- SORT: També Llull ens n'ofereix el primer testimoni.
- SPECULATIU i SPECULATIVES: El DCVB aporta un text de Llull i cita també el *Regiment de princeps*. (Vegeu-ho s.v. *especulatiu -iva*.)
- SUBJET: Una vegada més, trobem en Llull la primera documentació. (Vegeu DCVB, s.v. *subjecte*, 3.)
- TETHRÀGON: Al lloc a què remet no es parla per res del tetràgon. El vocable és documentat, segons el DCVB, en un text de 1492.
- TYRAN: S.v. *tirà*, el DCVB atesta el seu ús en Bernat Metge.
- TYRANIA: És registrat a les *Històries troianes* i a Eiximenis.
- TYRANIZAR: No en constataríem l'existència en català, segons el DCVB, fins al *Liber elegantiarum* (1489).
- TONS: El primer testimoni escrit és a l'*Ars cantandi planus* (s.d.).
- TRABUCH: Ja es troba en les Cròniques: Desclot, Muntaner, etc.
- TRIPANT: El text llatí diu *tripantum*. No l'he vist registrat en cap diccionari.
- VENT AUSTRAL: La font culta que ha fet servir, per a aquesta qüestió dels vents, l'autor de la *declaració* és sant Isidor: «A meridie *Auster...* *Auster* a dextris *Euroaustum*, a sinistris *Austroafricanum*».
- AUSTRAL: El DCVB el documenta en la *Crònica* del rei Jaume, i cita també el *Regiment de princeps*. El DECLC parla de «princ. S. XIV» i esmenta Antoni Canals.
- EURO-AUSTRAL i AUSTRE-AFFRICA no els he trobats en cap diccionari.
- LABEYG: Aquest mot li ha estat proporcionat per la llengua popular. És usat ja per Llull i a la *Crònica* de Jaume I.
- MIGJORN: El DCVB cita un text de la *Crònica* de Pere III.

VENT SEPTENTRIONAL: Escriu sant Isidor: «A Septentrione, *eiusdem nominis ventus*... Porro *Septentrio* a dextris *Circium*, a sinistris *Aquilonem*... *Septentrio* dictus est eo quod a circulo septem stellarum surgit: quae vertente se mundo, resupinato capite, ferri videntur... Hunc (Circium) Hispani *Gallicum* vocant, propter quod eis a parte Galliae flat. *Aquilo* dictus est eo quod aquas stringat et nubes dissipet. Est enim gelidus ventus et siccus. Idem et *Boreas* qui ab Hiperboreis montibus flat. Inde enim origo eiusdem venti est, unde *frigidus*».

SEPTENTRIONAL: És documentat en el *Tractat d'Astrologia* de Pere III.

BÓREAS i BOREAL: Segons el DCVB, la primera documentació correspon a la versió de les *Metamorfosis* de Francesc Alegre i als *Quesits i perquens*, respectivament. No m'atreveixo a donar especial significació a la lectura del manuscrit S: *borrel* i *borrdas*, oi més quan el mateix manuscrit, en el capítol XVIII de la Iª part del llibre II, on tracta d'aquest vent, escriu *boreal* més d'un cop, malgrat que alterni amb *borreal* i fins una vegada amb *berreals*. (Vegeu DECLC, s.v. *boira*.)

ÀGUIL: No l'he sabut trobar al DECLC. El DCVB el registra sense donar-ne, però, cap exemple. *Aquiló*, en canvi, és il·lustrat amb un text dels Evangelis (s.d.) i un d'Isabel de Villena.

CERÇ: El DCVB el documenta amb un text d'Eiximenis i un altre del *Regiment de prínceps*. El DECLC retreu el *Cartulari* de Santes Creus (1167). L'explicació que se'n dona confirma plenament el que diu Coromines sobre la direcció NO d'aquest vent. La lectura de S —*ceç*— confirmaria també la reducció a què fa referència.

CHELO O CELO: No n'he trobat cap indici enlloc.

VERTIBLE: No és enregistrat en el DCVB amb aquest sentit, com tampoc **VERTIR**.

ZEL: En el sentit de "gelosia" el DCVB addueix el testimoni del *Regiment de prínceps*.

ZELÓS: El primer document que ens ofereix el DCVB és tret de la versió ovidiana de Francesc Alegre.

GELÓS: Ja el fa servir Ramon Llull.

